

ΘΕΟΛΟΓΙΑ

ΤΡΙΜΗΝΟΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΟΜΟΣ ΝΣΤ'

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1985

ΤΕΥΧΟΣ Δ'

ΠΕΡΙ ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΛΕΓΟΜΕΝΗΣ «ΛΟΥΚΑΡΕΙΟΥ» ΟΜΟΛΟΓΙΑΣ*

ΥΠΟ

ΙΩΑΝΝΟΥ Ν. ΚΑΡΜΠΗ

Όμ. Καθηγητοῦ Πανεπιστημίου καὶ μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

I.

Προλεγόμενα.

Πολυάριθμοι ὀρθόδοξοι καὶ ἐτεροδόξοι θεολόγοι, ἱστορικοὶ καὶ ἄλλοι ἐρευνῆται, ἐν οἷς καὶ οἱ ἡμέτεροι Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, Δημήτριος Μπαλᾶνος καὶ πολλοὶ ἄλλοι, ἡσχολήθησαν περὶ τὸ πρόβλημα τῆς λεγομένης «Λουκαρείου» Ὁμολογίας ἢ τὸ ἄλλως ἀποκληθῆν «Λουκάρειον» πρόβλημα, τ.ἔ. περὶ τὴν γνησιότητα ἢ μὴ τῆς ἐπ' ὀνόματι τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Κυρίλλου Λουκάρεως (1620-1638) φερομένης Ὁμολογίας πίστεως. Πράγματι, ἀπὸ τοῦ ἐν ἔτει 1638 ἐπισυμβάντος τραγικοῦ θανάτου τοῦ Πατριάρχου τούτου ἐτέθη τὸ πρόβλημα: ἢ ἐπ' ὀνόματι αὐτοῦ φερομένη Ὁμολογία πίστεως εἶναι ὄντως γνήσιον καὶ αὐθεντικὸν ἔργον αὐτοῦ, καὶ ἐν καταφατικῇ περιπτώσει συνεγράφη αὕτη ἐκ θεολογικῶν ἢ ἐκ πολιτικῶν ἐλατηρίων, δεδομένης τῆς διπλῆς ιδιότητος τοῦ Λουκάρεως ὡς τε ἐκκλησιαστικοῦ καὶ ἅμα καὶ ὡς πολιτικοῦ ἡγέτου τοῦ Ἔθνους τῶν Ὁρθόδοξων Ἑλλήνων ἢ ὡς ἐθνάρχου αὐτῶν; Ἐκτοτε αἱ γινώμαι τῶν εἰδικῶς ἀσχοληθέντων περὶ τὸ πρόβλημα τοῦτο ἐδιχάσθησαν, τῶν μὲν ἐτεροδόξων, μετὰ τινων ὀρθοδόξων, ἀποδεξαμένων τὴν γνησιότητα τῆς Ὁμολογίας, τῆς δὲ πλειονότητος τῶν ὀρθοδόξων ἀπορριψάντων αὐτήν. Εἰδικώτερον οἱ ὀρθόδοξοι θεολόγοι διεκρίθησαν εἰς τρεῖς κατηγορίας, ἧτοι α) τοὺς παντελῶς ἀπορρίψαντας τὴν γνησιότητα τῆς Ὁμολογίας ὡς ἔργου τοῦ Πατριάρχου, β) τοὺς ἀποδεχθέντας αὐτήν ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὡς καλβινίσαντος τοῦ Πατριάρχου συνειδητῶς, καὶ γ) τοὺς ἀποδεχθέντας μὲν αὐτήν, οὐχὶ δ' ὅμως καὶ ὡς καλβινίσαντος τοῦ Πατριάρχου συνειδητῶς. Πράγματι οὐκ ὀλίγοι ἐρευνῆται τῆς τελευταίας ταύτης κατηγορίας ὑπεστήριξαν, ὅτι ὁ Πατριάρχης ἐνήργησεν ἐλαυνόμενος περισσότερον ἐκ πολιτικῶν καὶ ἤττον ἐκ θεολογικῶν ἐλατηρίων καὶ κινήτρων, δηλαδὴ ἐνήργησεν ἐν τῇ ἐθναρχικῇ

* Βλ. καὶ Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 60 (1985).

ιδιότητα αὐτοῦ, ὅπως σῶση τὸ ἔθνος του καὶ τὴν Ἐκκλησίαν του ἐκ τῆς βαρβάρου Ὁθωμανικῆς δουλείας καὶ ἐκ τῶν ἐπιβουλῶν τοῦ Ρωμαιοκαθολικισμοῦ, ἐπιδιώξας τοῦτο τῇ βοήθειᾳ τῶν Προτεσταντικῶν Ἐκκλησιῶν καὶ πολιτικῶν Κρατῶν¹. Καὶ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ὁ Πατριάρχης ἐθεώρησεν ἑαυτὸν ὑποχρεωμένον νὰ παρουσιάσῃ τὸ παράδοξον φαινόμενον ἀνθρώπου δημοσίᾳ μὲν ἐμφανιζομένου καὶ ἐνεργοῦντος ὡς ὀρθοδόξου, ἰδιωτικῶς δὲ προσκλίνοντος εἰς τὸν Καλβινισμόν. Τοιοῦτοτρόπως ὁ Κύριλλος Λούκαρις κατέστη σημεῖον ἀντιλεγόμενον καὶ ἱστορικὸν καὶ ψυχολογικὸν αἰνίγμα, δημιουργηθέντος οὕτω τοῦ ἀποκληθέντος «Λουκαρείου» προβλήματος, περὶ τὸ ὁποῖον ἡσχολήθησαν πολυάριθμοι εἰδικαὶ ἐρευνηταὶ ἐπὶ τρεῖς καὶ ἡμισὺν ἡδὴ αἰῶνας². Ἐπ' ἐσχάτων μάλιστα ἐσημειώθη καὶ νέα τις ἀναζωπύρωσις τῶν σχετικῶν ἐρευνῶν ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ ἀπὸ διετίας ἑορτασμοῦ τῆς 500ρίδος ἀπὸ τῆς γεννήσεως τοῦ Μαρτίνου Λουθήρου (†1483) καὶ τῆς θρησκευτικῆς Μεταρρυθμίσεως αὐτοῦ ἐν τῇ Δύσει³, ὡς καὶ τῆς καταβληθείσης προσπαθείας πρὸς ἐξάπλωσιν αὐτῆς καὶ εἰς τὴν Ὁρθόδοξον Ἀνατολήν, ἔτι δὲ καὶ τοῦ ἀρχομένου ὀρθοδόξο-καλβινικοῦ θεολογικοῦ διαλόγου. Ἐντεῦθεν καὶ ἡμεῖς ἐκρίναμεν σκόπιμον, ὅπως ἐπιχειρήσωμεν νέαν προσέγγισιν τοῦ προβλήματος τούτου, ἐν συνεχείᾳ τῆς ἀπὸ τοῦ ἔτους 1937 πρώτης ἐνασχολήσεως ἡμῶν περὶ αὐτό.

II.

Ὁ Κύριλλος Λούκαρις

καὶ ἡ ἀποδοθεῖσα αὐτῷ Ὁμολογία πίστεως.

Κυρίως τὸ χαρακτηριζόμενον ὡς «Λουκαρείον» πρόβλημα ἐδημιουργήθη ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεως Ὁμολογίας δῆθεν τῆς ὀρθοδόξου πίστεως οὐχὶ ἐν Κων-

1. Βλ. καὶ P. H. S h e r r a r d, *The Greek East and the Latin West*, London 1959, σ. 104: «His desire, as Ethnarch of the Greek Christians, on the one hand to protect the Greek Churches from Roman infiltration and, on the other, to free the Greek Nation from the Turks and to revive «Hellenism», involved him in a struggle in which he was willing to barter the Tradition of the Churches in order to achieve his political and diplomatic ends; He did make advances, which included concessions and compromises on matters of doctrine, to the representatives of Protestant countries in order to secure their purely political alliances».

2. Βλ. σχετικὴν βιβλιογραφίαν παρὰ Ἰω. Καρμίρη, Ὁρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, Ἀθήναι 1937. C. H. K. B r a d o w, *The Career and Confession of Cyrill Lukaris. The Greek Orthodox Church and its Relations with Western Christians (1543-1638)*, Michigan 1960. T. A n d r e w s, *The Eastern Orthodox Church, A Bibliography*, New York (Greek Archdiocese) 1957. R. S c h l i e r, *Der Patriarch Kyrill Lukaris von Konstantinopel*, Marburg 1927.

3. Βλ. Ἰω. Καρμίρη, Μαρτίνος Λούθηρος. Ἐπὶ τῇ 500ρίδι ἀπὸ τῆς γεννήσεως αὐτοῦ, Ἀθήναι 1983.

σταντινουπόλει ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου αὐτῆς ἢ ἄλλου τινὸς ὀρθοδόξου, ἀλλ' ἐν Γενεύῃ τῆς Ἑλβετίας κατὰ τρόπον ὑποπτον ὑπὸ τῶν ἐκεῖσε Καλβινιστῶν. Ἐδημοσιεύθη δὲ ἡ Ὁμολογία αὕτη ἐπ' ὀνόματι τοῦ Πατριάρχου λατινιστῶν μὲν ἐν ἔτει 1629 ὑπὸ τὸν ἀνακριβῆ καὶ παραπλανητικὸν τίτλον «Confessio fidei reverendissimi domini Cyrilli Patriarchae Constantinopolitani nomine et consensu Patriarcharum Alexandrini et Hierosolymitani, aliarumque Ecclesiarum Orientalium Antistitum, Scripta Constantinopoli mense Martio anni 1629», ἑλληνιστῶν δὲ ἐν ἔτει 1633 ὑπὸ τὸν ἐπίσης ἀνακριβῆ καὶ προφανῶς ξενικὸν τίτλον «Ἀνατολικὴ ὁμολογία τῆς χριστιανικῆς πίστεως», μετὰ λατινικοῦ κειμένου καὶ προλόγου τῶν ἐν Γενεύῃ καλβινιστῶν θεολόγων Ἰωάννου Diodati καὶ Le Clerc¹. Φαίνεται ὅμως ὅτι μετ' αὐτῶν συνειργάσθησαν διαφοροτρόπως καὶ ἄλλοι ἐκ τῶν ἐν Ἑλβετία διατριβόντων τότε θεολόγων καὶ ἄλλων ζηλωτῶν καλβινιστῶν, οἳ οἱ: Βενέδικτος Turretin, Θεόδωρος Tronchim, Ἰάκωβος Gothofredus, Δαυὶδ Clericus, Νικόλαος Vedelius, Janus Saracenus, ὡς καὶ οἱ: Hofmanus, Sartor, Müsins, Lupius καὶ ἄλλοι, ὡς καὶ ὁ ὑπ' αὐτῶν ἐκλεγείς καὶ ἀποσταλεὶς εἰς Κωνσταντινούπολιν εἰδικῶς πρὸς προπαγανδιστικοὺς σκοποὺς Ἀντώνιος Leger, ὁ καὶ πρωτοστατήσας εἰς τε τὴν σύνταξιν καὶ τὴν ἐπιβολὴν τῆς Ὁμολογίας ἐπὶ τοῦ Λουκαρέως. Ἐσπευσαν δὲ οἱ κύριοι οὗτοι συγγραφεῖς ἢ μᾶλλον συρραφεῖς καὶ συμπληρωταὶ τῆς Ὁμολογίας, ἥδη πρὸ τῆς ἐλληνικῆς ἐκδόσεώς της, νὰ παρασκευάσωσι καὶ ἐκδώσωσι καὶ μεταφράσωσι αὐτῆς εἰς τὴν γαλλικὴν, τὴν γερμανικὴν καὶ τὴν ἀγγλικὴν γλῶσσαν, εἴτα δὲ καὶ εἰς τὴν ὀλλανδικὴν καὶ σουηδικὴν², καὶ προσέτι νὰ διατυμπανίσωσι καὶ παραστήσωσι πανταχοῦ urbi et orbi ταύτην ὡς δῆθεν Ὁμολογίαν τῆς πίστεως τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς, συμφωνούσης ἐν τοῖς πλείστοις μετὰ τῆς προτεσταντικῆς καὶ εἰδικώτερον τῆς καλβινικῆς διδασκαλίας, τὸν δὲ Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλον Λούκαριν ὡς «καλβινιστὴν» καὶ ὡς «προτεστάντην» πατριάρχην³.

Ἄλλ' ἐν πρώτοις διαπιστοῦμεν, ὅτι καὶ ἐκ τῆς ἀπλῆς ἐξετάσεως τῆς γλωσσικῆς καὶ ἐννοιολογικῆς διατυπώσεως τῶν τίτλων τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ λατινικοῦ κειμένου τῆς Ὁμολογίας συνάγεται, ὅτι αὕτη δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἐξῆλθεν ἐκ τῆς γραφίδος ὀρθοδόξου ἑλληνοθεολόγου, ὅστις δὲν ἠδύνατο νὰ

1. Παρὰ Ἰω. Καρμίρη, Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, Graz 1968, τ. II², σ. 645-650.

2. E. Legrand, Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des grecs au dix-septième siècle, Paris 1894-1896, τ. I, σ. 270 ἐξ.

3. Π.χ. ὁ S. Runciman, ὁ Γ. Χατζηαντωνίου, ὁ Hotz, ἐνῶ ὁ πρεσβευτῆς τῆς Ὀλλανδίας ἐν Κωνσταντινουπόλει Κορνήλιος Haga ἔγραφε πρὸς τὸν ἐν Βασιλείᾳ τῆς Ἑλβετίας καλβινιστὴν Πέτρον Brederode, ὅτι ὁ Κύριλλος Λούκαρις «is of the Reformed religion»! (Παρὰ C. D a v e y: Metrophanes Kritopoulos and Relations between the Orthodox, Roman Catholic and Reformed Churches, ἐν: «Ἐκκλησία καὶ Θεολογία» 5 (1984) 304.

χρησιμοποίησις ὀθνεῖον καὶ ἄγνωστον καὶ ἀκατανόητον ὑπὸ τῶν Ὁρθοδόξων τίτλων, οἷος «ἀνατολικὴ ὁμολογία», ὡς δῆθεν ἐκφράζουσα τὴν ὀρθόδοξον πίστιν τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Ἄλλως τε τοιοῦτον εἶδος ἐκθέσεως τῆς πίστεως Ἐκκλησίας τινὸς ἦτο ἄγνωστον ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἀλλὰ σύνηθες ἐν τῇ Δύσει, εἰς ἣν ἀνήκει καὶ ἡ παροῦσα Ὁμολογία, ἀποπνέουσα προφανῶς δυτικὸν πνεῦμα. Ὁμοίως ψευδῶς διαβεβαιοῦται ἐν τῷ τίτλῳ τοῦ ἀρχικοῦ λατινικοῦ κειμένου τῆς κακεμφάτου ταύτης Ὁμολογίας, ὅτι δῆθεν συνεφώνουν καὶ υἱοθέτουν αὐτὴν καὶ οἱ τότε Πατριάρχαι Ἀλεξανδρείας Γεράσιμος Σπαρταλιώτης καὶ Θεοφάνης Ἱεροσολύμων, ὡς οὐδαμῶθεν ἄλλοθεν ἐπιβεβαιουμένου τούτου. Δι' ὃ καὶ δὲν ἐπανέλαβον τὴν διαβεβαίωσιν ταύτην οἱ καλβινισταὶ καὶ ἐν τῷ ἑλληνικῷ κειμένῳ τῆς Ὁμολογίας, ἀντικαταστήσαντες αὐτὴν διὰ τῆς ὁμοίως ἀβασίμου καὶ ἀορίστου φράσεως («ἐν ὀνόματι κοινῶς τῶν χριστιανῶν ἀπάντων»), ἀλλ' ἐν πάσῃ περιπτώσει οὐχὶ («ἐπ' ὀνόματι») καὶ τῶν Ὁρθοδόξων, οἵτινες οὐδέποτε ἐν τῇ ὁλότητι αὐτῶν ἦ ἔστω καὶ ὡς τμημά τι αὐτῶν ἐδέχθησαν καὶ υἱοθέτησαν τὴν Ὁμολογίαν ταύτην¹, ἀλλὰ τούναντιον ὁμοθυμαδὸν ἀπέρριψαν αὐτὴν ἐντόνως μετὰ τῶν μνημονουθέντων δύο Πατριαρχῶν καὶ τῶν ἀνατολικῶν ἱεραρχῶν. Ὁ Πατριάρχης μάλιστα Ἀλεξανδρείας Γεράσιμος Σπαρταλιώτης ἐτήρησεν αὐστηρὰν ἀρνητικὴν στάσιν ἐναντι τῶν προπαγανδιστικῶν καὶ προσηλυτιστικῶν προσπαθειῶν τοῦ Leger ἐν τῷ κλίματι τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας².

Ἐσαύτως ἀνακριβῆς εἶναι καὶ ἡ παρά τισιν ἑτεροδόξοις (Λ. Ἀλλατίφ, Th. Shmith, R. Schlier) ἀπαντῶσα εἴδησις, ὅτι δῆθεν ὁ «Κύριλλος ἐκαλβίνισε συνοδικῶς», καθ' ὅσον οὐδεμία σχετικὴ συνοδικὴ πράξις ἢ ἑτέρα τις ἐπίσημος μαρτυρία ὑπάρχει, ἀλλ' ἀντιθέτως ἡ κατὰ τῆς Ὁμολογίας ταύτης γενικὴ ἐξέγερσις καὶ κατακραυγὴ τῶν ὀρθοδόξων ἱεραρχῶν καὶ τοῦ κλήρου ἐν γένει καὶ μάλιστα τῶν ἐν τῷ τίτλῳ αὐτῆς ἀναφερομένων Πατριαρχῶν Ἀλεξανδρείας Γερασίου Σπαρταλιώτου καὶ Ἱεροσολύμων Θεοφάνους, ὡς καὶ αἱ ἀλλεπάλληλοι συνοδικαὶ καταδίκαι αὐτῆς, πᾶν τούναντιον μαρτυροῦσιν. Πάντα τὰ ἀνωτέρω διαψεύδει κατηγορηματικῶς ἐν τοῖς πρακτικοῖς αὐτῆς καὶ ἡ Σύνοδος τῶν Ἱεροσολύμων (1672), βεβαιοῦσα ὅτι «οὔτε ἀρχιερεῦς, οὔτε κληρικὸς ἀπὸ τῶν πολλῶν καὶ μέχρι τοῦ ἐνὸς οἶδασιν ἢ ὑπέγραψαν τὰ λεγόμενα κεφάλαια, οὔτε μὴν Κυρίλλου περὶ αὐτῶν καταφάσκοντος ἤκουσαν πώποτε», δι' ὃν λόγον δὲν ἐπετράπη «ἵνα μεταγραφῶσιν ἐν τοῖς κώδιξι τῆς μεγάλης Ἐκκλησίας, καὶ μεταγραφέντα αὐθις ὑπὸ τῶν ὑπογραφάντων τὰ πρωτότυπα

1. Βλ. καὶ Ph. Schaff, *Creeds of Christendom*, 6th edition, New York and London 1931, vol. I, σ. 54: «The Confession of Cyril Lucar was never adopted by branch or party of the Eastern Church».

2. Βλ. Ἐπιστολὴν Σπαρταλιώτου πρὸς Leger ἀπὸ 8.7.1629, παρὰ Ἰω. Καρμίρη, Ὁρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, σ. 199 ἐξ.

υπογραφῶσιν», ὡς ἐγένετο κανονικῶς διὰ «τὰ περὶ πίστεως καὶ διαταγῶν συνοδικὰ, καὶ μάλιστα τὰ τοῦ κυρ. Ἱερεμίου πρὸς τοὺς ἀπὸ Λουθήρου, ἃ κεῖται ἐν τῷ μεγάλῳ κώδικι»¹. Ἀλλὰ καὶ ἐάν τις ἤθελε δεχθῆ τὴν περιορισμένην υἱοθέτησιν τῆς καλβινικῆς Ὁμολογίας ὑπὸ τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως, αὕτη θὰ ἦτο προσωπικὴ ὑπόθεσις αὐτοῦ μόνον, οὐδόλως δεσμεύσασα ὀλόκληρον τὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν, ἐφ' ὅσον ἡ Ὁμολογία δὲν συνετάχθη συνοδικῶς καὶ ἐξεδόθη ὑπ' αὐτῆς ἢ ἐν ὀνόματι καὶ συμφωνίᾳ αὐτῆς, ἐλλειπούσης παντελῶς τῆς consensus αὐτῆς, ἀλλὰ τούναντίον ἀντιδρασάσης συνοδικῶς καὶ θεολογικῶς κατ' αὐτῆς μέχρι τοῦ ἔτους 1691. Προσέτι δὲ τὴν «Λουκάρειον» Ὁμολογίαν ἠγνόησε καὶ ὁ ὀρθόδοξος «λαὸς» τοῦ Θεοῦ ὡς ἀνύπαρκτον, ὅστις, κατὰ τοὺς τέσσαρας Ὁρθόδοξους Πατριάρχας τῆς Ἀνατολῆς, εἶναι ὁ φύλαξ καὶ «ὑπεραπιστῆς» τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, «ὅστις θέλει τὸ θρήσκευμα αὐτοῦ αἰωνίως ἀμετάβλητον καὶ ὁμοειδὲς τῷ τῶν Πατέρων αὐτοῦ», ἐλλειπούσης οὕτω καὶ τῆς «consensus fidelium»². Πρὸς τούτοις φαίνεται, ὅτι ἡ Ὁμολογία ἐδημοσιεύθη πρῶτον λατινιστί, ἀφ' ἐνὸς μὲν διότι ἐν λατινικῇ γλώσσῃ εἶχον γράψαι αὐτὴν ἀρχικῶς οἱ καλβινισταὶ συντάκται αὐτῆς, ἀφ' ἐτέρου δὲ διότι οὗτοι, ἀποκρύψαντες τὸν ἀπώτερον προσηλυτιστικὸν σκοπὸν αὐτῶν, παρέστησαν εἰς τὸν Λουκάρειον ἐν ἀρχῇ ὅτι θὰ ἐχρησιμοποιοῦν αὐτὴν μόνον ἐν τῇ Δύσει ἐν τοῖς πρὸς τοὺς Ῥωμαιοκαθολικοὺς καὶ τοὺς Λουθηρανούς ἀγῶσιν αὐτῶν, ἀλλὰ

1. Παρὰ Ἰ ω. Κ α ρ μ ἶ ρ η, Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα, τ. II, σ. 798-799. Ὡς ἀλλαχοῦ γράφομεν, ἐν τῷ ἐπιστολιμαίῳ ἐκείνῳ θεολογικῷ διαλόγῳ μεταξὺ Κωνσταντινουπόλεως καὶ Τυβίγγης «ἔλαβον μέρος πλείονες ἐκατέρωθεν θεολόγοι. Ἐκ μέρους τῶν Ὁρθοδόξων μετέσχον αὐτῆς πάντες σχεδὸν οἱ τότε ἐν Κωνσταντινουπόλει ὄντες θεολόγοι, ἐξ ὧν γνωστοὶ εἶναι οἱ Ἰωάννης καὶ Θεοδόσιος Ζυγομαλάς, ὁ θεολογῶν ἱατρός Λεονάρδος Μινδόνης ἐκ Χίου, ὁ Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης Δαμασκηνὸς Στουδίτης, ὁ Τυρνόβου Ἀρσένιος, ὁ Βεροίας Μητροφάνης, ὁ ἱερομόναχος Ματθαῖος, ὁ λογοθέτης Ἰεραξ, πιθανῶς δὲ καὶ ὁ Γαβριὴλ Σεβῆρος, ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου. Ἐκ μέρους δὲ τῶν Διαμαρτυρομένων ἔλαβον ἀμέσως ἢ ἐμμέσως μέρος πάντες σχεδὸν οἱ θεολόγοι τοῦ δουκάτου τῆς Βυρτεμβέργης, ἐξ ὧν τὰ γράμματα πρὸς τὸν Ἱερεμίαν ὑπέγραψαν οἱ Jacob Heerbrand, Lucas Oslander, Eberhard Bidembach, Johannes Magirus, Theodor Schnepf, Johannes Brenz, Stefan Gerlach, οἱ ἐν Στουτγάρδῃ Gulielmus Holderer, Johannes Schnepf καὶ ὁ θεολογῶν φιλόλογος Martinus Crusius, ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Jacob Andreä». Κατὰ τὸν παρόντα ὅμως ὀρθόδοξο-καλβινικὸν θεολογικὸν διάλογον δὲν ἔλαβον μέρος ἀπὸ ὀρθοδόξου πλευρᾶς ὀρθόδοξοι θεολόγοι, ἀντικατασταθέντες ὑπὸ τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως διὰ τῶν καλβινιστῶν θεολόγων τῆς Γενεύης, τῶν συνταξάντων τὴν δῆθεν ὀρθόδοξον «Λουκάρειον» Ὁμολογίαν. Ἀλλ' ὅμως μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως ἐξηκολούθησαν τὸν ἀρξάμενον διάλογον τοῦτον ἀπὸ ὀρθοδόξου πλευρᾶς οἱ ὀρθόδοξοι θεολόγοι, οἱ λαβόντες μέρος εἰς τὰς ἐξ ἀντικαταστάσεως καὶ ἀντικαλβινικὰς τοπικὰς Συνόδους τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τοῦ ἔτους 1638-1691, ὡς καὶ οἱ ἰδιωτικῶς γράψαντες κατὰ τοῦ Προτεσταντισμοῦ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην. Πλείω περὶ τούτων βλ. ἐν Ἰ ω. Κ α ρ μ ἶ ρ η, Ὁρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, σ. 235-275.

2. Παρὰ Ἰ ω. Κ α ρ μ ἶ ρ η, Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα, τ. II, σ. 1000,

μετὰ τετραετίαν, κατατείσαντες τὸν κατὰ θανασίμων κινδύνων παλαιόντα Πατριάρχην καὶ ἐκμεταλλεούμενοι τὴν δεινὴν θέσιν αὐτοῦ, ἀπέσπασαν τὴν συγκατάθεσίν του καὶ ἐδημοσίευσαν τὴν Ὁμολογίαν καὶ ἑλληνιστί, παραστήσαντες αὐτὴν ὡς γνήσιον καὶ αὐθεντικὸν ἔργον τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως ἐν μέσῳ τῶν Ὁρθοδόξων, τοῦθ' ἕπερ προὔκάλεσε τὴν ἐξέγερσιν αὐτῶν.

Ἐνταῦθα δέον νὰ προστεθῆ, ὅτι ἡ ἀπόδοσις τῆς ἀρχικῆς συγγραφῆς τῆς Ὁμολογίας εἰς τὸν Κύριλλον Λούκαριν, ὡς δῆθεν ἰκανὸν ὅπως συγγράψῃ ἐν τόσον δυσχερὲς θεολογικὸν κείμενον ἐν τῇ ξένη αὐτῶ καὶ τοῖς ὑποδοῦλοις Ἑλλησι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης λατινικῆ γλώσσῃ, δὲν δικαιολογεῖται οὔτε ἐκ τῶν ἐν Ἑλλάδι καὶ Ἰταλίᾳ ὀλιγοχρονίων καὶ σφόδρα ἑλλειπῶν σπουδῶν αὐτοῦ —καὶ μάλιστα τῶν ἀπαιτουμένων συστηματικῶν δογματικῶν τοιούτων—, οὔδαμὸθεν μαρτυρουμένων, οὔτε ἐκ τῆς ἀνυπαρξίας παρομοίων ἄλλων ἐκδεδομένων δογματικῶν καὶ ἄλλων συγγραφῶν αὐτοῦ, οὔτε ἐκ τῆς μετὰ ταῦτα ταραχώδους καὶ κινδυνώδους ἐκκλησιαστικῆς δράσεως αὐτοῦ ἐν Πολωνίᾳ, νοτιοδυτικῇ Ρωσίᾳ καὶ Μολδοβλαχίᾳ ὡς ἀρχιμανδρίτου, ἀπεσταλμένου τοῦ Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Μελετίου Πηγᾶ, ἀγωνισθέντος ἀνευδότης κατὰ τῆς λυμαιομένης τοὺς ἐκεῖ Ὁρθοδόξους λατινικῆς Οὐνίας, καὶ εἰδικῶς κατὰ τῆς σκηνοθετηθείσης δῆθεν ἐνώσεως τῶν Ὁρθοδόξων καὶ τῶν Λατίνων ἐν τῇ συνόδῳ ἐν Brest-Litowsk ἐν ἔτει 1596¹. Ἀλλὰ καὶ μετέπειτα, γενόμενος Πατριάρχης ἐν ἀρχῇ Ἀλεξανδρείας (1601-1620) καὶ εἶτα Κωνσταντινουπόλεως (1620-1638) καὶ ἐθνάρχης τοῦ ὑποδοῦλου Ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἤτο φυσικὸν νὰ περιορισθῆ εἰς τὴν ἄσκησιν τῶν πολλαπλῶν καὶ δυσχερῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ ἐθναρχικῶν καθηκόντων αὐτοῦ εἰς ἀπλᾶ λαϊκὰ κηρύγματα ἐν τοῖς ναοῖς, εἰς τὴν πνευματικὴν καὶ πολιτιστικὴν προαγωγὴν τοῦ λαοῦ δι' ἀποκτήσεως τυπογραφείου καὶ τυπώσεως διαφόρων βιβλίων², διὰ τῆς μεταφράσεως τῆς Καινῆς Διαθήκης εἰς τὴν νεοελληνικὴν γλῶσσαν³, καὶ διὰ τῆς ἰδρύσεως καὶ ἐνισχύσεως σχολείων καὶ τῆς διαδόσεως τῶν γραμμάτων γενικῶς, ἔτι δὲ καὶ εἰς τὴν ἀποστολὴν ἐπιστολῶν εἰς διαφόρους διαμαρτυρομένους φίλους του, μὴ δυνηθεῖς νὰ γράψῃ θεολογικὰ συγγράμματα, πολλῶ δὲ ἤττον Ὁμολογίαν πίστεως, ἀπαιτοῦσαν εἰδικὴν δογματολογικὴν κατάρτισιν δαψιλῆ, καὶ δὴ βαθεῖαν γινῶσιν τῆς διδασκαλίας τῶν Ἑλλήνων Πατέρων, ὧν πάντων ἑστειρέτο ὁ Λούκαρις⁴. Ἐνῶ ἐξ ἄλλου ἡ ἀποδοθεῖσα εἰς αὐτὸν Ὁμολογία πίστεως εἶναι

1. Βλ. Ἰω. Καρμίρη, αὐτόθι, σ. 41 ἐξ. J. K r a j c a r, Jesuits and the genesis of the Union of Brest. Ἐν «Orientalia Christiana Periodica» 44 (1978).

2. Βλ. C. D a v e y, ἔνθ' ἄν., σ. 320 ἐξ.

3. Μ. Σιῶτοῦ, Ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων καὶ αἱ μεταφράσεις τῆς ἀγίας Γραφῆς εἰς τὴν νεοελληνικὴν, Θεσσαλονικῆ 1959. Ν. V a p o r i s, Patriarch Kyrillos Loukaris and the translation of the Scripture into modern greek. Ἐν: «Ἐκκλησι. Φάρος» 1977.

4. Καὶ κατὰ τὸν Δ. Μπαλαῆνον, «ἡ θεολογικὴ παιδεία τοῦ Λουκάρεως δέον νὰ

ἄρτιον δογματικὸν κείμενον, ἐρανισθὲν ἐκ διαφόρων προτεσταντικῶν καὶ μάλιστα καλβινικῶν ὁμοίων κειμένων, ἐφ' οὗ ὁ Πατριάρχης φαίνεται ὅτι ἐποίησατο ἰδίας διατυπώσεις καὶ βελτιώσεις τινὰς ἐπὶ τὸ ὀρθοδοξότερον πρὸς περιορισμὸν τοῦ σκανδαλισμοῦ τῶν Ὁρθοδόξων. Πλεῖον τούτου δὲν ἠδύνατο νὰ πράξῃ ὁ Λούκαρις, ὅστις ἄλλωστε εἶχεν ἐμπλακῆ καθ' ὅλον τὸν ἱερατικὸν βίον του ἀπὸ τοῦ ἔτους 1593 μέχρι τοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1638 θανάτου του εἰς δεινούς ἀγῶνας κατὰ ποικίλων ἐχθρῶν καὶ μάλιστα τῶν ἐπιδιωκόντων τὴν ὑποταγὴν τῶν Ὁρθοδόξων εἰς τὸν Παπισμὸν Ἰησουϊτῶν. Γνωστὴ εἶναι, μὴ χηρῆζουσα περαιτέρω ἐκθέσεως ἐνταῦθα, ἡ ἀντιλατινικὴ δρᾶσις τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως ἐν Ἀλεξανδρείᾳ καὶ Κωνσταντινουπόλει, ὡς καὶ ἐν Πολωνίᾳ, νοτιοδυτικῇ Ῥωσίᾳ καὶ Μολδοβλαχίᾳ, καὶ ἡ ὑπ' αὐτοῦ παρακολούθησις τῆς συναφθείσης ἐν Βίλνα τὸ 1599 πολιτικῆς συμμαχίας μεταξὺ τῶν Ὁρθοδόξων καὶ τῶν Διαμαρτυρομένων κατὰ τοῦ κοινοῦ ἐχθροῦ, δηλ. τῆς παπικῆς Ρώμης¹, ἅτινα πάντα συνετέλεσαν, πρὸς τοῖς ἄλλοις, εἰς τὸ νὰ ἐξελιχθῇ ὁ Λούκαρις εἰς πολέμιον μὲν τῶν Λατίνων, φίλον δὲ τῶν Διαμαρτυρομένων, πρὸς τινὰς τῶν ὁποίων ἤρξατο γράφων καὶ ἐπιστολάς², ἐξ ὧν ὑποδηλοῦται, ὅτι ἦδη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1615, καὶ ἐνωρίτερον ἔτι, ἐφαίνετο ποιῶν παραχωρήσεις καὶ συμβιβασμοὺς πρὸς τινὰς προτεσταντικὰς ἀντιλήψεις (π.χ. θεία Εὐχαριστία κ.ἄλ.), ἄγνωστον ἂν συνειδητῶς ἦ οὐ, ἐλαυνόμενος ἐκ πολιτικῶν μᾶλλον ἐλαττηρίων καὶ ἀποβλέπων εἰς πολιτικὰς καὶ διπλωματικὰς σκοπιμότητας.

Ἐν μέσῳ τῆς κρισίμου ταύτης ἐκκλησιαστικῆς καταστάσεως ἐκυκλοφορήθη ὑπὸ τῶν Καλβινιστῶν ἐν τε τῇ Ἀνατολῇ καὶ τῇ Δύσει ἡ λεγομένη «Λουκάρεου» Ὁμολογία, δι' ἧς κατεβάλλετο ἡ προσπάθεια, ὅπως παρουσιασθῇ ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία ὡς καλβινίζουσα, ἐφ' ὅσον ἐνεφανίζετο ἡ διδασκαλία τῆς Ὁμολογίας ὡς συμφωνοῦσα δῆθεν πρὸς τὴν καλβινικὴν καὶ γενι-

μὴν ὑπερτιμᾶται. Ἄγνοεῖ ζητήματα ἅτινα, ὡς θεολόγος καὶ κληρικὸς ἀνώτερος, ὄφειλε νὰ γνωρίζῃ, καὶ τὴν λύσιν τῶν θεολογικῶν του ἀποριῶν ἀντὶ νὰ ζητῇ νὰ ἀνεύρῃ ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ φιλολογίᾳ τῆς Ἐκκλησίας, ἐζήτει διὰ τῆς εὐκολωτέρας ὁδοῦ, διὰ προσφυγῆς εἰς ἀλλοδόξους θεολόγους, εἰς ὧν τὰς ἀποφάνσεις εὐκόλως ἐπέβητο. Οὕτω λ.χ., ἵνα παραδείγματὰ τινὰ φέρωμεν: Γράφει πρὸς τὸν David de Wilhem τὸ 1619: «περὶ τῆς θείας εὐχαριστίας πρώτη γνώμη εἶναι ἡ τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, δευτέρα τῶν Λουθηρανῶν, τρίτη τῶν Ὁρθοδόξων, ἡ ἔπομαι, μετὰ δὲ ἐξηγήσεις τοῦ Wilhem ἀπαντᾷ ὁ Κύριλλος χαίρων «διότι ὁμοίως καὶ τὸ αὐτὸ φρονοῦμεν περὶ τούτου τοῦ ζητήματος... δηλαδὴ ἀποδεχόμεθα τὴν πνευματικὴν βρῶσιν...». Πρὸς δὲ τὸν De Dominis γράφων τὸ 1618, βεβαίῳ ὅτι «πόσον αἱ ἐπικλήσεις τῶν Ἀγίων... ἀμαυροῦσι τὴν δόξαν τοῦ Κυρίου πρότερον δὲν ἐνόουν», ἀλλ' ὅτι ἐπέισθη πρὸς τοῦτο διὰ τῶν πρὸς αὐτὸν ἐπιστολῶν τοῦ Marcus Fuxius Transylvanus». (Ἡ Ὁμολογία Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως, Ἀθήναι 1906, σ. 10. Τ ο ὕ α ὕ τ ο ὕ, Ἡ Λουκάρεου Ὁμολογία, Ἀθήναι 1907, σ. 10).

1. Βλ. Ἰ ω κ α ρ μ ί ρ η, Ὁρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, σ. 39 ἐξ..

2. Βλ. αὐτὰς παρ' Ε. L e g r a n d, μν. ἔ., καὶ ἐν τισι Βιβλιοθήκαις τῆς Εὐρώπης, ὡς καὶ ἐν διαφόροις μελέταις τῆς ἐν τέλει τῆς παρουσίας παρατιθεμένης βιβλιογραφίας περὶ τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως.

κώτερον τὴν προτεσταντικὴν διδασκαλίαν. Τοῦτο, ὡς ἦτο ἐπόμενο, προὐκάλεσε μεγάλην σύγχυσιν καὶ ταραχὴν καὶ σάλον μεταξύ τῶν Ὁρθοδόξων, καθ' ὅσον διαμαρτυρούμενοι πράκτορες καὶ ἱεραπόστολοι, παραλλήλως δὲ καὶ παπικοὶ τοιοῦτοι, περιῆγον τὴν Ὁμολογίαν μεταξύ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Σλαύων Ὁρθοδόξων, ὅπως ποιήσωσι προσηλύτους, ἐρμηνεύοντες καὶ ἐκμεταλλεῦμενοι ταύτην ἀναλόγως τῶν ἰδίων σκοπῶν αὐτῶν. Ὁμοία ἐκμετάλλευσίς τῆς Ὁμολογίας ἐγένετο καὶ ἐν τῇ ἑτεροδόξῳ Δύσει, ἐν ἣ διεξήγετο κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην σφοδρὸς συγγραφικὸς ἀγὼν μεταξύ ῥωμαιοκαθολικῶν καὶ διαμαρτυρομένων θεολόγων, προσπαθούντων νὰ παραστήσωσι τὴν ὀρθόδοξον διδασκαλίαν ὡς ταυτιζομένην εἴτε πρὸς τὴν λατινικὴν, εἴτε πρὸς τὴν προτεσταντικὴν διδασκαλίαν. Οὕτως ἐν τῇ Δύσει οἱ μὲν Διαμαρτυρούμενοι διεκήρυττον πανταχοῦ, ὅτι συγγραφεὺς τῆς Ὁμολογίας εἶναι ὁ ὀρθόδοξος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλος Λούκαρις, μεταχειρισθέντες αὐτὴν τὸ μὲν ἐν τῷ κατὰ τῶν Ῥωμαιοκαθολικῶν ἀγῶνι αὐτῶν, συκοφαντοῦντες τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν ὡς συμφωνοῦσαν δῆθεν αὐτοῖς, ἐφ' ᾧ καὶ ἐξέδωκαν αὐτὴν πρῶτον μόνον λατινιστί, τὸ δὲ ὡς προσηλυτιστικὸν μέσον διὰ τοὺς Ὁρθοδόξους, δι' ὃ καὶ μετὰ τετραετίαν περίπου ἐξέδωκαν αὐτὴν καὶ ἑλληνιστί, ὡς προεῖρηται. Οἱ δὲ Ῥωμαιοκαθολικοὶ ἐν ἀρχῇ μὲν ἔγραψαν κατὰ τῆς γνησιότητος αὐτῆς, εἴτα δὲ τὴν μετεχειρίσθησαν ἐνιαχοῦ ὡς ὄπλον κατὰ τοῦ Λουκάρεως καὶ ἐν γένει κατὰ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, πρὸς ἄγραν τῶν ἐκ τῶν Ὁρθοδόξων, ἰδίᾳ μεταξύ τῶν Σλαύων, ἀπλουστέρων. Πρὸ τῆς χαώδους ταύτης καὶ ἐκρηκτικῆς ἐκκλησιαστικῆς καταστάσεως ὁ Λούκαρις, διαγνοὺς τὸν μέγαν κίνδυνον, ὃν διέτρεχεν ἡ Ἐκκλησία του ἀπὸ τῆς ἐν τῇ Ἀνατολῇ δρώσης Ἰησοῦτικῆς προπαγάνδας, ἣτις δι' ὅλων τῶν μέσων, ἐπεζῆται νὰ καθυποτάξῃ τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν ὑπὸ τὴν Ῥώμην, ἀπεδύθη εἰς δεινὸν ἀμυντικὸν κατ' αὐτῆς ἀγῶνα. Ὁ ἴδιος μαρτυρεῖ, ὅτι «ἡ αὐτὴ τῆς Ῥώμης», καὶ ἰδίως οἱ Ἰησοῦται, «ποτὲ δὲν ἐλλείπουσιν ὡς τὴν σήμερον νὰ κάμνουσι κάθε λογῆς ἐνέδραν μὲ πολλὰ πανουργεύματα νὰ μᾶς διώκουσι καὶ νὰ μᾶς ζημιώνουσι καὶ νὰ γυρεύουσι τὸν χαλασμόν μας καὶ τὸν ἀφανισμόν τοῦ Πατριαρχείου καὶ ὀλης τῆς Ἐκκλησίας τῶν Γραικῶν»¹. Διὰ τοῦτο ἐνέτεινε τὸν διεξαγόμενον

1. Παρὰ G. Hofmann, Griechische Patriarchen und römische Päpste. Patriarch Kyrillos Loukaris und die Römische Kirche, ἐν «Orient. Christiana» 15 (1929) 99. Πλεῖω βλ. αὐτόθι, σ. 99 ἐξ., ἐν πατριαρχικῷ γράμματι ἀπὸ 30.12.1635. Σημειωτέον προσέτι, ὅτι ὁ Λούκαρις ἔγραψε καὶ ἰδιαίτερον πονημάτιον, ὅπως καταστήσῃ μᾶλλον συνειδητὸν τοῖς πολλοῖς τὸν ἀπὸ τῶν Ἰησοῦτῶν κίνδυνον, ὑπὸ τὸν ἐκφραστικὸν τίτλον: «Διάλογος βραχύς, ἐν ᾧ καταλεπτῶς θεωρεῖται ὁ κίνδυνος ὅπου μέλλει νὰ προξενήσῃ πολὺ κακὸν καὶ ζημίαν, προβαίνοντος τοῦ καιροῦ, εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως διὰ τῆς παρουσίας τῶν Γεζουῖτῶν εἰς τὸν Γαλατᾶ, καὶ σκέψις πῶς ἤθελεν εἶσται δυνατὸν ὁ τοιοῦτος κίνδυνος νὰ καταλυθῇ». (Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Α. Π.-Κεραμέως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, Πετροῦπολις 1891, I, 220-230).

ἀγῶνα κατὰ τῶν ἐν Τουρκίᾳ δρώντων Ἰησουϊτῶν, πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ ὁποίου, κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς πολιτικῆς συμμαχίας τῶν ἐν Πολωνίᾳ Ὀρθοδόξων καὶ Διαμαρτυρομένων, ἐζήτησε τὴν βοήθειαν τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει στενῶν φίλων του προτεσταντῶν πρεσβευτῶν τῆς Ἀγγλίας Θωμᾶ Rowe¹ καὶ τῆς Ὀλλανδίας Κορνηλίου Haga, κατὰ δεύτερον δὲ λόγον καὶ τῶν πρεσβευτῶν τῆς Γερμανίας, Σουηδίας καὶ ἐν μέρει τῆς Βενετίας. Πρὸς τοῦτο εἶχε συνάψει φιλικὰς σχέσεις καὶ μετὰ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Καντερβουρίας Γεωργίου Abbot καὶ μέσῳ αὐτοῦ μετὰ τοῦ βασιλέως τῆς Ἀγγλίας Ἰακώβου Α'² καὶ βραδύτερον μετὰ τοῦ διαδόχου τοῦ Abbot ἀρχιεπισκόπου Laud, ὡς καὶ μετὰ τοῦ βασιλέως τῆς Σουηδίας Gustav Adolf³ καὶ ἄλλων ἡγεμόνων καὶ πολλῶν προτεσταντῶν θεολόγων δι' ἀλληλογραφίας. Ἐξ ἄλλου οἱ Ἰησουῖται κατηθύνοντο ὑπὸ τοῦ Βατικανοῦ καὶ ἐπροστατεύοντο ὑπὸ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει ῥωμαιοκαθολικῶν πρεσβευτῶν καὶ μάλιστα τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Αὐστρίας. Οὕτως ἡ Congregatio de propaganda fide ὑπὸ τὸν Πάπαν Οὐρβανὸν Η' κατέστρωσε πλήρες σχέδιον πρὸς ἐκθρόνισιν τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως α) διὰ τῆς δυσφημῆσεως αὐτοῦ παρὰ τῷ Ἑλληνικῷ λαῷ ὡς καλβινιστοῦ, β) διὰ καταλλήλων ἐνεργειῶν παρὰ τῷ ὀρθοδόξῳ κλήρῳ καὶ μάλιστα τοῖς Πατριάρχεις καὶ ἐπισκόποις δι' εἰδικῶν ἀπεσταλμένων, καὶ γ) δι' ἀσκήσεως πιέσεως παρὰ τῇ Τουρκικῇ Κυβερνήσει ὑπὸ τῶν ῥωμαιοκαθολικῶν ἡγεμόνων τῆς Εὐρώπης μέσῳ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτῶν αὐτῶν, προεξάρχοντος τοῦ τῆς Γαλλίας, διατεθέντων καὶ μεγάλων χρηματικῶν ποσῶν, διὰ τὴν ἐκθρόνισιν καὶ ἀπομάκρυνσιν εἰς ἐξορίαν τοῦ Πατριάρχου⁴. Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ μακροῦ καὶ ἀδυσωπῆτου τούτου ἀγῶνος, καὶ εἰδικῶς ἀπὸ τοῦ ἔτους 1623 μέχρι τοῦ 1638, ὁ Λούκαρις πεντάκις τοῦλάχιστον κατεβιβάσθη βιαίως τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου, ἰησουϊτικαῖς ραδιουργίαις καὶ τῇ ἐπεμβάσει τῶν ῥωμαιοκαθολικῶν πρεσβευτῶν, ἀλλὰ καὶ πεντάκις ἐπανῆλθεν εἰς αὐτόν, τῇ ἀξιώσει κλήρου καὶ λαοῦ καὶ τῇ ὑποστηρίξει τῶν προτεσταντῶν πρεσβευ-

1. Βλ. Τιμοθέου Θέμελη, Ὁ ἄγγλος πρεσβευτῆς Thomas Rowe καὶ ὁ Πατριάρχης Κύριλλος ὁ Λούκαρις, ἐν «Νέα Σιών» 33, 1938. Μ. Μανούσακα, Ἡ ἀνέκδοτος μυστικὴ ἀλληλογραφία τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως πρὸς τὸν ἄγγλον πρεσβευτὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει Sir Thomas Rowe (1625-1628). Εἰς: «Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου Θεσσαλονίκης», II (1955) 533-544.

2. Σημειωτέον ὅτι καὶ μετὰ τοῦ ἄγγλου βασιλέως Καρόλου Α' ὁ Λούκαρις συνῆψε φιλικὰς σχέσεις καὶ ἐδώρησεν εἰς αὐτὸν τὸ 1628 τὸν περίφημον Ἀλεξανδρινὸν κώδικα τῆς ἁγίας Γραφῆς (βλ. A. Tillyrides, Cyril Lucaris and the Codex Alexandrinus, ἐν «Ἀνάλεκτα», Ἐκδόσεις Ἰνστιτούτου τῶν ἀνατολικῶν σπουδῶν τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἀλεξανδρείας 1 (1975) 103-133). Ὁμοίως καὶ εἰς τὸν ἀγγλικανὸν ἀρχιεπίσκοπον Laud ἐδώρησε χειρόγραφον περιέχον ἀραβικὴν μετάφρασιν τῆς Πεντατεύχου.

3. Βλ. Χρυσ. Παπαδοπούλου, Σχέσεις Κυρίλλου Λουκάρεως πρὸς Γουσταῦν Ἀδόλφον Β' τῆς Σουηδίας, ἐν «Θεολογία» 12 (1934) 289-291.

4. Βλ. καὶ C. Davey, ἔνθ' ἄν., σ. 318 ἐξ.

τῶν παρὰ τῇ Πύλῃ. Πάντως ἐπέτυχεν ὁ Λούκαρις ἐν ἔτει 1627 τὴν προσωρινὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν Ἰησουϊτῶν ἐκ τοῦ Τουρκικοῦ κράτους, κυρίως τῇ ἐπεμβάσει τοῦ ἄγγλου πρεσβευτοῦ Θωμᾶ Rowe, καὶ καθόλου τὴν ματαίωσιν τῶν περὶ ἐκλατινισμοῦ τῶν Ὀρθοδόξων σχεδίων τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ῥώμης.

Ἄλλ' ἀπὸ τοῦ ἔτους 1628 ὁ Κύριλλος Λούκαρις εἰσῆλθεν εἰς τὴν τελευταίαν κρίσιμον περίοδον τῆς πατριαρχίας καὶ αὐτῆς τῆς ζωῆς του, τὸ βίαιον καὶ ἀποτρόπαιον τέλος τῶν ὁποίων ἐπῆλθε μετὰ δεκαετίαν. Οὕτως, ἔνθεν μὲν ἡ Congregatio de propaganda fide συνῆλθε κατὰ τὰ ἔτη 1627 καὶ 1628 εἰς ἐπανειλημμένας συνεδριάσεις καὶ ἔλαβε τὰς τελικὰς ἀποφάσεις τῆς περὶ τῆς ἐκθρονίσεως καὶ τῆς ἐξοντώσεως τοῦ Ἑλληνος Πατριάρχου διὰ παντὸς θεμιτοῦ καὶ ἀθεμίτου μέσου καὶ ἰδίως διὰ δαπάνης ἀφθόνων χρημάτων πρὸς Τούρκους καὶ Ἑλληνας¹. Ἐνθεν δὲ ἀφίκετο τὸ 1628 εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἀποσταλεὶς ἐκ μέρους τῶν ἐν Γενεύῃ Καλβινιστῶν, ὅπως ἐπιδιώξῃ τὴν διάδοσιν τῶν προτεσταντικῶν ἰδεῶν, ὁ καλβινιστὴς (ἀρμινιανός) θεολόγος Ἀντώνιος Leger², ὡς πάστωρ καὶ σύμβουλος τῆς Ὀλλανδικῆς Πρεσβείας. Οὗτος, ἀναπτύξας μεγάλην προπαγανδιστικὴν δραστηριότητα, διέδιδε προτεσταντικὰς ἰδέας ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐξαποστείλας πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον εἰς διάφορα μεγάλα ἑλληνικὰ κέντρα δραστηρίου προπαγανδιστὰς καὶ ἱεραποστόλους, ἰδρύσας σχολεῖα καὶ ἐφαρμόσας μεθοδικῶς ὅλα τὰ μέσα συστηματικῆς ἱεραποστολῆς. Ἐπὶ πλέον ὁ Leger κατὰ τὴν ὀκταετῆ περίπτου παραμονὴν καὶ δρᾶσίν του ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπέτυχεν ἡ κατακτῆσιν τὴν ἐμπιστοσύνην καὶ στενὴν φιλίαν καὶ συνεργασίαν τοῦ Πατριάρχου, ἡ καταπίεσιν αὐτὸν ὅπως υἰοθετήσῃ τὴν καλβινικὴν Ὁμολογίαν καὶ γενικῶς ἡ ἐπηρεάσῃ πολυτρόπως τὰς δογματικὰς πεποιθήσεις αὐτοῦ³.

1. Βλ. τὰ πρακτικὰ τῶν συνεδριάσεων παρὰ G. H o f m a n n, ἐν «Orient. Christiana», ἐνθ' ἄν., σ. 55-57 καὶ 69-72.

2. B a u d - B o n y S., Antoine Léger, pasteur aux vallées vaudoises du Piémont, et son séjour à Constantinople, d'après une correspondance inédite (1622-1631). Ἐν: «Revue d' Histoire Suisse», τ. 24 (1949) 193-203.

3. Ἰδίως πρωτεύοντα ρόλον διεδραμάτισεν ὁ Leger εἰς τὴν σύνταξιν τῆς Ὁμολογίας καὶ τὴν παρουσίαν καὶ ἀνάπτυξιν αὐτῆς ἐνώπιον τοῦ Πατριάρχου, ἔτι δὲ τὴν ἄσκησιν ἐπ' αὐτοῦ πιέσεως μετὰ τοῦ πρεσβευτοῦ Haga πρὸς υἰοθέτησιν καὶ τροποποίησιν καὶ βελτιώσιν κοινῇ συνεργασίᾳ καὶ ὑπογραφῆν αὐτῆς, καὶ ἐν γένει εἰς τὴν διεξαγωγὴν τοῦ ὅλου ἐγχειρήματος μέχρι τῆς δημοσιεύσεως τῆς Ὁμολογίας καὶ ἀποστολῆς αὐτῆς εἰς Ἑλβετίαν, Γαλλίαν καὶ ἀλλαχοῦ καὶ τὴν διανομὴν αὐτῆς μετὰ τῶν Ὀρθοδόξων πρὸς προσηλυτισμὸν αὐτῶν. Π.χ. ἐν ἀνεκδότῳ ἐπιστολῇ τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως πρὸς τὸν Leger (ἀποκειμένη ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς Γενεύης, gr. 37-38) γράφει, ὅτι ἔλαβεν οὗτος δύο ἀντίγραφα τῆς Ὁμολογίας, τὰ ὁποῖα εἶχεν ὁ Leger γράψαι καὶ ἀποστείλει πρὸς αὐτὸν πρὸς ἰδιόχειρον ἀντιγραφὴν καὶ ὑπογραφὴν, ἅτινα καὶ ἀντιγεγραμμένα καὶ ὑπογεγραμμένα ἰδιοχείρως ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου ἀπεστάλησαν εἰς τὸν πρεσβευτὴν Haga καὶ διεβιβάσθησαν ὑπ' αὐτοῦ εἰς Γαλλίαν.

Παραλλήλως δὲ καὶ ὁ πρεσβευτῆς Haga εἰργάζετο ἐπὶ τοῦ πολιτικοῦ πεδίου διὰ μεγάλων πολιτικῶν καὶ χρηματικῶν μέσων καὶ συνεχῶν παρεμβάσεων παρὰ τῆ Πύλῃ διὰ «νὰ φυλάττη τὴν Ἐκκλησίαν μας ἀπὸ τοὺς διωγμοὺς τῶν Παπιστῶν καὶ πάντων τῶν ἐναντιῶν», ὡς μαρτυρεῖ ὁ Λούκαρις¹. Ὡς ὅμως ἦτο ἐπόμενον, ἡ τοιαύτη ἐπιδρομὴ καὶ δρᾶσις τῶν ἑτεροδόξων πρακτόρων ἐν μέσῳ τῶν Ὁρθοδόξων προὐκάλεσε σύγχυσις καὶ ἰσχυρὰν ἀντίδρασις αὐτῶν, ὁ δὲ Λούκαρις, ἐν μέσῳ παντοίων διωγμῶν καὶ ἀλλεπαλλήλων ἐκθρονίσεων, ἀνῆλθε τέλος κατὰ Μάρτιον τοῦ ἔτους 1637 τὸ πέμπτον ἐπὶ τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου καὶ ἐπανέλαβε τὸν κατὰ τοῦ Παπισμοῦ ἀγῶνα, τὰ κατακτητικὰ σχέδια τοῦ ὁποίου ἐφαίνετο ὅτι ἐματαίου. Διὰ τοῦτο τὸ Βατικανὸν ἀπεφάσισε νὰ θέσῃ ὀριστικὸν τέρμα εἰς τὴν ζωὴν τοῦ «filii tenebrarum et inferni» τούτου, ἐπικουρούμενον καὶ ὑπὸ τινῶν ἀντιπάλων τοῦ Πατριάρχου Ἑλλήνων ὑπὸ τὸν μητροπολίτην Βερροίας Κύριλλον Κονταρῆν, διαδεχθέντα εἶτα τὸν Λούκαριν εἰς τὴν πατριαρχίαν. Πρὸς τοῦτο τὸ Βατικανὸν διέθεσε διὰ τῆς Αὐστριακῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβείας μέγα χρηματικὸν ποσόν², διὰ τοῦ ὁποίου, ὡς καὶ διὰ πολιτικῶν ραδιουργιῶν τῶν Ἰησουϊτῶν καὶ ἄλλων ἐχθρῶν τοῦ Πατριάρχου, ἐπετεύχθη νὰ καταδικασθῆ οὗτος ἐπὶ προδοσίᾳ ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ νὰ στραγγαλισθῆ ὑπὸ τῶν γενιτσάρων τῇ 27 Ἰουνίου 1638, τὸ δὲ σῶμά του νὰ ριφθῆ εἰς τὸν Βόσπορον³. Διὰ τὸν τραγικὸν θάνατον καὶ διὰ τὴν καθόλου ἐθνικοθηρακευτικὴν καὶ πολιτιστικὴν δρᾶσίν του ἐθεωρήθη ὁ Κύριλλος Λούκαρις ὑπὸ πολλῶν Ὁρθοδόξων Ἑλλήνων ὡς «ἐθνομάρτυς» καὶ ὡς εἷς ἐκ τῶν μεγαλυτέρων ἐκκλησιαστικοπολιτικῶν ἡγετῶν τοῦ ἰζ' αἰῶνος ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἀνατολῇ⁴.

Ἀλλὰ πέρα τῆς πολιτικοεκκλησιαστικῆς καὶ ἐθναρχικῆς δράσεως τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως περισσότερον ἐνδιαφέρει ἡμᾶς ἐνταῦθα ἡ ἐναντι τῆς ἀποδοθείσης αὐτῷ Ὁμολογίας στάσις του καὶ ἡ καθόλου ὁμολογιακὴ τοποθέτησις αὐτοῦ μεταξὺ Ὁρθοδοξίας καὶ Καλβινισμοῦ. Καθ' ὅσον ἡ τελευταία αὕτη εἶναι βεβαίως κατακριτέα ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου. Διότι ἐνώπιον τῆς ἐξεγέρσεως τῶν Ὁρθοδόξων καὶ τοῦ δημιουργηθέντος πρωτοφανοῦς σκανδά-

1. G. Hofmann, αὐτόθι, σ. 99-100.

2. Ἰω. Καρμίρη, Ὁρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, σ. 204, ἐνθα καὶ βιβλιογραφία.

3. Βλ. καὶ C. Davy, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 351.

4. Βλ. Ἰεζ. Βελανιδιώτου, Ὁ ἐθνομάρτυς Πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρις, Ἀθῆναι 1906. Κ. Βοβολίνη, Ἡ Ἐκκλησία εἰς τὸν ἀγῶνα τῆς ἐλευθερίας, Ἀθῆναι 1952. — Συλλογικὸς τόμος «Κύριλλος Λούκαρις», Ἀθῆναι 1939, ἰδ. σ. 11-57 ἄρθρον Α. Διαμαντοπούλου, Κύριλλος Λούκαρις, ὁ Κρῆς, ὁ μέγας Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης τοῦ ἰζ' αἰῶνος, καὶ σ. 83-206 ἄρθρον Γ. Ἀρβανιτίδη, Κύριλλος ὁ Λούκαρις, Τὰ κατὰ τὸν θάνατον καὶ τὴν ταφὴν τοῦ ἀειμνήστου Πατριάρχου... Πρβλ. καὶ Ε. Τσοροῦ, Ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Κύριλλος ὁ Λούκαρις, Ἀθῆναι 1939.

λου εύρεθείς ὁ Λούκαρις ἐτήρησεν ἔνοχον σιγήν, περιοριζόμενος νὰ ἀποκηρύττη τὴν Ὁμολογίαν προφορικῶς καὶ νὰ ἀρνήται ἐνόρκως τὴν ὑπογραφήν του, ἀλλ' ἡ καθόλου ὕποπτος ἐναντι αὐτῆς καὶ τῶν Διαμαρτυρομένων στάσις του, μὴ θελήσαντος μέχρι τοῦ θανάτου του γραπτῶς νὰ ἀποκηρύξῃ καὶ ἀναίρεσῃ τὴν Ὁμολογίαν, διαρρηγνύων τὰ ἱμάτιά του διὰ τὸν ἀποδιδόμενον αὐτῷ καὶ τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ καλβινισμόν, ἠνάγκασε τὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν νὰ καταδικάσῃ τὴν Ὁμολογίαν δι' ἕξ τοπικῶν Συνόδων, συγκληθεισῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει τὸ 1638 καὶ 1642, ἐν Ἰασιῶν τὸ 1642, ἐν Κωνσταντινουπόλει τὸ 1672, ἐν Ἱεροσολύμοις τὸ 1672 καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει τὸ 1691, ἐπὶ πλέον δὲ καὶ διὰ δύο ὀρθοδόξων Ὁμολογιῶν πίστεως, συγγραφεισῶν πρὸς ἀναίρεσιν τῆς «Λουκαρείου» ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Κιέβου Πέτρου Μογίλα κατὰ τὰ ἔτη 1638-1642 καὶ τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Δοσιθεοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1672¹. Μετὰ τὰ ἀνωτέρω ἀνάγκη νὰ ἐξετασθῇ ἐγγύτερον ἡ διδασκαλία τῆς «Λουκαρείου» Ὁμολογίας, ἵνα καὶ ἐκ τοῦ περιεχομένου της δειχθῇ τὸ ἀνορθόδοξον αὐτῆς.

III.

Τὸ θεολογικὸν περιεχόμενον τῆς «Λουκαρείου» Ὁμολογίας.

Ἐξετάζοντες νῦν ἐγγύτερον τὸ θεολογικὸν περιεχόμενον τῆς «Λουκαρείου» Ὁμολογίας διαπιστοῦμεν, ὅτι τοῦτο δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ὀρθόδοξον, ἐκφράζον τὴν γνησίαν πίστιν τῆς Ὁρθοδοξίας, ἐξαιρέσει εὐαριθμῶν τινῶν σημείων. Καθ' ὅσον ἡ διδασκαλία τῆς Ὁμολογίας ταύτης, γενικῶς ἐξεταζομένη καὶ συγκρινομένη πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Καλβίνου, συμπίπτει ἐν τοῖς πλείοσι σημείοις σχεδὸν κατὰ λέξιν πρὸς ἐκείνην, ἀκολουθοῦσα κατὰ πρῶτον μὲν λόγον καὶ κυρίως τῇ *Institutio christianae religionis* τοῦ Καλβίνου, κατὰ δεύτερον δὲ λόγον καὶ ἐν μέρει τῇ *Confessio Gallicana* καὶ τῇ *Confessio Belgica*, ἥτοι τοῖς συμβολικοῖς ἐκείνοις βιβλίοις, ἅτινα ἦσαν τὰ μᾶλλον διαδεδομένα μεταξὺ τῶν Καλβινιστῶν τῶν Κάτω Χωρῶν, ἐνθα ἐκυφορήθη καὶ ἡ ὑπὸ ἐξέτασιν Ὁμολογία. Οὐχ ἤττον παρατηρεῖται ἐν τισι σημείοις αὐτῆς ἀσυμφωνία πρὸς τὴν καλβινικὴν διδασκαλίαν καὶ προσέγγισίς τις πρὸς τὴν ὀρθόδοξον, τοῦθ' ὅπερ ὀφείλεται πιθανῶς εἰς τροποποιήσεις

1. Βλ. Ἰω. Καρμίρη, Ὁρθόδοξια καὶ Προτεσταντισμός, σ. 232 ἐξ. Τοῦ αὐτοῦ, Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα..., τ. II², σελ. 642 ἐξ. Χαρακτηριστικὸν εἶναι, ὅτι, κατὰ τὴν Σύνοδον τῶν Ἱεροσολύμων (1672), καίτοι «μεθ' ὅρκου ἀποφαινόμενον τὸν Κύριλλον μὴ εἶναι ἐκεῖνον τὸν τῶν κεφαλαίων πατέρα, μήτε μὴ τὴν ἐν τοῖς κεφαλαίοις πίστιν πρεσβεύειν, καὶ τέως τάναντία τοῖς κεφαλαίοις διδάσκοντα ἐπ' ἐκκλησίας...», καίτοι λοιπὸν «ἀποφαινόμενον τὸν Κύριλλον μηδεμίαν ὄλως ἔχειν εἶδσιν τῶν κεφαλαίων, μόνον διὰ τὸ μὴ κατ' ἐκείνων συγγράψειν ἐθελῆσαι, δις ὑπὸ Συνόδων πληρεστάτων ἀνεθεμάτισε σὺν τοῖς κεφαλαίοις» αὐτὸν ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία (αὐτόθι, τ. II², σ. 805. 806).

καὶ διορθώσεις τοῦ ἀρχικοῦ ἀμιγροῦς καλβινικοῦ κειμένου ὑπὸ τοῦ Λουκάρεως, πρὸς ἀποφυγὴν τοῦ βεβαίου σκανδαλισμοῦ τῶν Ὁρθοδόξων. Εἰδικώτερον ἐκ τῶν 18 κεφαλαίων καὶ τῶν 4 ἐρωτήσεων τῆς «Λουκαρίου» Ὁμολογίας ὀρθόδοξα εἶναι μόνον τὸ α', τὸ ζ' καὶ ἐν μέρει τὸ στ' κεφάλαιον, ἧτοι περὶ τοῦ τριαδικοῦ τοῦ Θεοῦ, τῆς θείας ἐνανθρωπήσεως καὶ τῆς προπατορικῆς ἀμαρτίας καὶ τῆς μεταδόσεως αὐτῆς εἰς τοὺς ἀπογόνους των. Προτεσταντικὰ δ' ἐν γένει εἶναι τὰ ἄρθρα β', γ', θ', ι', ια', ιβ', ιγ', ιδ', ιε', ιζ', καὶ ἡ ἐρώτησις γ', ἧτοι περὶ ἀγίας Γραφῆς καὶ ἱερᾶς Παραδόσεως, Ἐκκλησίας, θείου προορισμοῦ, δικαιοσύνης ἐκ μόνης τῆς πίστεως, αὐτεξουσίου, ἀριθμοῦ τῶν μυστηρίων καὶ θείας εὐχαριστίας, ἐξ ὧν πάλιν καθαρῶς καλβινικὰ εἶναι τὰ ἄρθρα β' καὶ ιζ'. Τέλος ὡς ἡμικαλβινικὰ καὶ διαλλακτικὸν σκοπὸν ἔχοντα δέον νὰ χαρακτηρισθῶσι τὰ ἄρθρα δ', ε', η', ιστ' καὶ ιη', ὡς καὶ αἱ ἐρωτήσεις α', β' καὶ δ', ἧτοι περὶ ἀγίας Γραφῆς, δημιουργίας, θείας προνοίας, Ἁγίων καὶ τῶν εἰκόνων αὐτῶν, βαπτίσματος καὶ τῶν μετὰ θάνατον. Οἴκοθεν βεβαίως ἐννοεῖται, ὅτι ἡ γενικὴ αὕτη παρατήρησις ἡμῶν δὲν πρέπει νὰ νοηθῇ μετὰ μαθηματικῆς ἀκριβείας, καθ' ὅτι λόγῳ τῶν ὑποῦλων σκοπῶν καὶ τῶν διαλλακτικῶν τάσεων τῆς Ὁμολογίας παρατίθενται συμφυρόμενα ἐν τισιν ἄρθροις ὀρθόδοξοι ἀντιλήψεις μετὰ προτεσταντικῶν καὶ τάνάπαλιν, ἢ καλβινικαὶ μετὰ λουθηρανικῶν, συμπαρατιθεμένων ὅλως ἑτερογενῶν στοιχείων καὶ συμβιβαζομένων τῶν ἀσυμβιβάστων¹. Διὰ ταῦτα, πρόκειται περὶ καλβινικοῦ μᾶλλον κειμένου ὑπὸ ὀρθόδοξον ἐπίδρασιν, καὶ οὐχὶ περὶ ὀρθοδόξου ὑπὸ καλβινικὴν ἐπίδρασιν, διότι παρουσιάζει τοιαύτην καταπληκτικὴν ὁμοιότητα πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Καλβίνου, τὴν περιεχομένην ἐν τῇ Institutio αὐτοῦ καὶ ἄλλαις καλβινικαῖς Ὁμολογίαις, ὥστ' εὐλόγως θὰ ἡδύνατό τις, ἀγνοῶν τὸν συγγραφέα αὐτοῦ, νὰ ὑπολάβῃ αὐτὸ ὡς ἐξεληθὲν ἐκ τῆς γραφίδος αὐτοῦ τοῦ μεταρρυθμιστοῦ τῆς Γενεύης ἢ ἐτέρου τινὸς τῶν συνεργατῶν του.

Πρὸς πίστωσιν τῶν ἀνωτέρω γενικῶς εἰρημένων προβαίνομεν εἰς εἰδικωτέραν σύντομον ἀνάλυσιν τοῦ περιεχομένου τῆς «Λουκαρίου» Ὁμολογίας ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν ἀντίστοιχον καλβινικὴν διδασκαλίαν.

Ἐν τῷ α' κεφαλαίῳ τῆς Ὁμολογίας ἀναπτύσσεται ὀρθοδόξως τὸ περὶ τριαδικοῦ Θεοῦ δόγμα ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ συμβόλου Νικαίας-Κωνσταντινουπόλεως, τονιζομένης ἐνθεν μὲν τῆς ἐνότητος, ἐνθεν δὲ τῆς τριαδικότητος τοῦ Θεοῦ, ὡς ἐπίσης καὶ τῆς ὁμοουσιότητος τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος πρὸς τὸν Πατέρα². Ἐπὶ τοῦ προκειμένου δὲν σημειοῦται γενικῶς διαφωνία

1. Πλείω βλ. ἐν Ἰω. Καρμίρη, μν. ἔ. σ. 225-231. Τοῦ αὐτοῦ, Ἐτερόδοξοι ἐπιδράσεις ἐπὶ τὰς Ὁμολογίας τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, Ἱερουσαλήμ 1948, σ. 16 ἔξ.

2. Λουκάριος Ὁμολογία, κεφ. α', πρβλ. καὶ Δοσιθέου Ὁμολογία, ἕρος α', ἐν Ἰω. Καρμίρη, Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα, τ. ΙΙ', σ. 645, 827.

μεταξὺ Ὁρθοδόξων καὶ Καλβινιστῶν¹, δι' ἃ καὶ περιωρίσθη ἡ Ὁμολογία νὰ ἐπισημάνῃ μόνον τὴν διαφορὰν περὶ τὸ Filioque, τὸ ὁποῖον καὶ ἀπορρίπτει. Ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ διαλλακτικὴ τάσις τῆς Ὁμολογίας ἐν τῇ φράσει «Πνεῦμα ἅγιον ἐκ τοῦ Πατρὸς δι' Υἱοῦ προερχόμενον», ἐνῶ οἱ Ὁρθόδοξοι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, μετὰ καὶ αὐτοῦ τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως, ἐχρῶντο τῇ φράσει «τὸ Ἅγιον Πνεῦμα ἐκπορεύεται ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς», χρησιμοποιοῦντες ἅμα μετὰ τῶν ἀρχαίων Πατέρων καὶ τὸν τύπον «δι' Υἱοῦ», δι' οὗ διεκρίνον τὴν ἀίδιον καὶ ὑποστατικὴν ἐκπόρευσιν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος «παρὰ μόνου τοῦ Πατρὸς» ἀπὸ τῆς ἐν χρόνῳ πέμψεως αὐτοῦ δι' Υἱοῦ. Τοῦτο ἄλλως τε φαίνεται παραδεχόμενος καὶ αὐτὸς ὁ Λουκάρις ἐν τε ταῖς ἐν τοῖς πρακτικοῖς τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις Συνόδου περισιωθείσαις ὁμιλίαις του, καὶ ἐν ἐπιστολῇ του πρὸς τὸν Ὁλλανδὸν θεολόγον Uytenbogaert².

Ἐν τῷ β' κεφαλαίῳ δέχεται ἡ Ὁμολογία ὡς πηγὴν τῆς πίστεως μόνον τὴν ἁγίαν Γραφήν, ἣν θεωρεῖ θεόπνευστον καὶ ἀλάθητον, ἀπορριπτομένης τῆς ἱερᾶς Παραδόσεως ἢ ὅπωςδῆποτε μὴ θεωρουμένης ὡς πηγῆς ἰσοκύρου καὶ ἰσοστασίου τῇ ἁγίᾳ Γραφῇ, καὶ ἀπογομνουμένης τῆς Ἐκκλησίας τοῦ ἀλαθήτου καὶ τῆς αὐθεντίας αὐτῆς, ὡς καὶ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν Πατέρων. Ἀλλὰ σαφῶς καὶ ρητῶς δὲν ἀπορρίπτεται ἡ ἱερὰ Παράδοσις, ἵνα μὴ προκληθῇ ἐντεῦθεν ἐξέγερσις τῶν δεχομένων καὶ τιμώντων αὐτὴν Ὁρθοδόξων, ὡς κεκτημένην τὴν αὐτὴν μετὰ τῆς ἁγίας Γραφῆς αὐθεντία. Ἡ τοιαύτη περὶ τῶν πηγῶν τῆς πίστεως διδασκαλία τῆς «Λουκαρίου» Ὁμολογίας εἶναι βεβαίως καλβινικὴ καὶ γενικώτερον προτεσταντικὴ, ἐδραζομένη ἐπὶ τῆς ἀρχῆς sola scriptura³. Σχετικαὶ πρὸς τὴν ἁγίαν Γραφήν εἶναι καὶ αἱ ἐν τέλει τῆς Ὁμολογίας ἐπισυναφθεῖσαι τρεῖς πρῶται ἐρωτήσεις, ἐξ ὧν διὰ μὲν τῆς α' ἐπιτρέπεται ἡ ἀνάγνωσις τῆς ἁγίας Γραφῆς πᾶσι τοῖς πιστοῖς, διὰ δὲ τῆς β' δηλοῦται ὅτι, εἰ καὶ ἡ Γραφή ἱκανὰς πολλαχοῦ δυσκολίας παρουσιάζει, ὅμως «τὰ ἐν αὐτῇ τῆς πίστεως δόγματα λαμπρὰ καὶ σαφῆ τοῖς ἀναγεννηθεῖσι καὶ φωτισθεῖσιν ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος» εἶναι· καὶ διὰ τῆς γ' ἀναγνωρίζονται ὡς κανονικὰ βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ὅσα καὶ ὑπὸ τῆς ἐν Λαοδικείᾳ Συνόδου, ἀπορριπτομένων δηλαδὴ τῶν Δευτεροκανονικῶν. Τὰ ἀνωτέρω εἶναι ὑπὸ προτεσταντικὴν ἐπίδρασιν, καὶ μάλιστα ἡ ἐν τῇ β' ἐρωτήσει διδασκαλία, ὅτι ἡ ἁγία Γραφή εἶναι σαφῆς «τοῖς ἀναγεννηθεῖσι καὶ φωτισθεῖσιν ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος», οἱ ὁποῖοι δύνανται νὰ ἐννοῶσι καὶ τὰ δυσχερῆ χωρία, φωτιζόμενοι «τῇ τοῦ παναγίου Πνεύματος χάριτι παρ' αὐτῆς

1. Βλ. ἰδ. Κ α λ β ἰ ν ο υ, Institutio I, 13,1 ἐξ. Confessio Gallicana, § 109, 1, κ.τ.λ.

2. Παρὰ Ἰ ω. Κ α ρ μ ῖ ρ η, αὐτόθι τ. II², σ. 787, καὶ E. L e g r a n d, μν. ξ., τ. 4, σ. 299, πρβλ. καὶ σ. 297-298.

3. Βλ. ἰδ. Instit. 1, 7,1 ἐξ., Conf. Belg. VII., Conf. Gallic. V.

τῆς Γραφῆς, διὸ καὶ λύχνος καὶ φῶς ἡ Γραφή, φωτίζουσα τὴν διάνοιαν τῶν πιστῶν καὶ ἀπελαύνουσα τὸ σκότος»¹. Ἀντιθέτως οἱ Ὁρθόδοξοι διὰ τῶν Συνόδων αὐτῶν καὶ τῶν Ὁμολογιῶν τοῦ Μογίλα καὶ τοῦ Δοσιθέου, ἀπορρίψαντες τὴν προτεσταντικὴν ἑτεροδιδασκαλίαν περὶ τῆς ἁγίας Γραφῆς ὡς τῆς μόνης πηγῆς τῆς πίστεως, παρεδέχθησαν παρ' αὐτὴν καὶ τὴν ἱερὰν Παράδοσιν, ὡς δύο ἰσοκύρους πηγὰς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, συναποδεχθέντες ἅμα καὶ τὰ Ἀναγινωσκόμενα βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης διὰ τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις Συνόδου², ἐνῶ ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει Σύνοδος τοῦ 1672 ἀπεκάλεσεν αὐτὰ «καλὰ καὶ ἐνάρετα καὶ οὐκ ἀπόβλητα διόλου»³. Τοιοῦτοτρόπως οἱ Ὁρθόδοξοι ἀπέρριψαν τὴν οὕτω λεγομένην «εἰδολογικὴν ἀρχὴν» (formale Prinzip) τοῦ Προτεσταντισμοῦ περὶ τῆς μοναδικῆς αὐθεντίας τῆς ἁγίας Γραφῆς, παραδεχθέντες, ὡς ἐλέχθη, παρ' αὐτῇ καὶ τὴν ἱερὰν Παράδοσιν.

Ἐν τῷ γ' κεφαλαίῳ διδάσκεται ὁ ἀπόλυτος προορισμὸς τοῦ Καλβίνου⁴, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν περὶ σχετικοῦ θείου προορισμοῦ ὀρθόδοξον διδασκαλίαν, ἣν ἐκτίθησιν ὁ Πατριάρχης Δοσίθεος ἐν τῷ ἀντιστοίχῳ ὄρῳ τῆς Ὁμολογίας αὐτοῦ⁵. Οὕτως ἐπαναλαμβάνεται ἐν τῇ «Λουκαρείῳ» Ὁμολογίᾳ ἡ περὶ διπλοῦ προορισμοῦ διδασκαλία τοῦ Καλβίνου τὸ μὲν τῶν ἐκλεκτῶν εἰς αἰώνιον μακαριότητα, τὸ δὲ τῶν κατακεκριμένων εἰς αἰώνιον κόλασιν. Ἀλλὰ, πλὴν τοῦ Δοσιθέου, τὴν περὶ ἀπολύτου προορισμοῦ καλβινικὴν διδασκαλίαν τῆς «Λουκαρείου» Ὁμολογίας ἀπέκρουσαν καὶ αἱ ὀρθόδοξοι Σύνοδοι ἐν Κωνσταντινουπόλει τοῦ 1638⁶, ἐν Κωνσταντινουπόλει-Ἰασιῶ τοῦ 1642⁷, καὶ ἐν Ἱεροσολύμοις τοῦ 1672⁸, μετὰ τῶν Ὁμολογιῶν τοῦ Πέτρου Μογίλα⁹ καὶ τοῦ Δοσιθέου¹⁰, διδάξασαι ἀπὸ συμφώνου τὸν ἐπὶ τῆς προγνώσεως τοῦ Θεοῦ ἐρειδόμενον σχετικὸν προορισμόν, μὴ θιγομένης ἀλλὰ προϋποτιθεμένης τῆς συνεργίας καὶ συμπράξεως καὶ «συμμαχίας» τῆς θείας χάριτος καὶ τῆς ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας.

Τὰ κεφάλαια δ' καὶ ε', ἐν προφανεῖ πρὸς τὸ προηγούμενον σχέσει, πραγματεύονται περὶ δημιουργίας καὶ θείας προνοίας ἐπὶ τῇ βάσει τῆς διδασκαλίας τοῦ Καλβίνου¹¹. Ἡ ἐξάρτησις αὕτη εἶναι περισσότερον καταφανὴς ἐν

1. Παρὰ Ἰω. Καρμύρη, αὐτόθι, τ. II², σ. 649. Πρβλ. καὶ Instit. I, 9,3.

2. Αὐτόθι, τ. II², σ. 849-850.

3. Αὐτόθι, τ. II², σ. 773.

4. Instit. III, 21,23. II, 4,1-2. Conf. Belg. XIV. Conf. Gallic. VIII.

5. Παρὰ Ἰω. Καρμύρη, αὐτόθι τ. II², σ. 828-829.

6. Αὐτόθι, τ. II², σ. 653.

7. Αὐτόθι, τ. II², σ. 658.

8. Αὐτόθι, τ. II², σ. 828-829.

9. Αὐτόθι, τ. II², σ. 686 ἐξ.

10. Αὐτόθι, τ. II², σ. 828-829.

11. Instit. I, 14 ἐξ. 16,3. 17,1 ἐξ.

τοῖς περὶ προνοίας ἀορίστως λεγομένοις καὶ ἀπὸ τοῦ ἀπολύτου προορισμοῦ νοουμένοις, δι' ὃ καὶ ἀφίστανται ἐν τισὶ τῆς ὀρθοδόξου διδασκαλίας¹.

Ἐν τοῖς κεφαλαίοις στ' καὶ ζ' γίνεται λόγος ἀφ' ἑνὸς μὲν περὶ τῆς προπατορικῆς ἁμαρτίας καὶ τῆς μεταδόσεως αὐτῆς εἰς πάντας τοὺς ἀνθρώπους, ἀφ' ἑτέρου δὲ περὶ τῆς θείας ἐνανθρωπήσεως. Ἐπὶ τῶν δογματικῶν τούτων διδασκαλιῶν δὲν διίστανται κατ' οὐσίαν οἱ Ὀρθόδοξοι καὶ οἱ Διαμαρτυρόμενοι², ἀποδεχόμενοι ἀπὸ συμφώνου τὴν περὶ τοῦ προσώπου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Σωτῆρος διδασκαλίαν τῆς ἀρχαίας οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας.

Τὸ ἡ' κεφάλαιον ὁμιλεῖ περὶ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ὡς τοῦ μόνου μεσίτου μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων, ἀπορριπτομένων οὕτως «ἐσκιασμένως ἄγαν καὶ δολίως» τῶν πρεσβειῶν τῶν Ἀγίων ὑπὲρ τῶν ζώντων καὶ ἄρα καὶ τῆς ἐπικλήσεως αὐτῶν ὑπὸ τῶν πιστῶν. Σχετικὴ εἶναι καὶ ἡ ἐν τέλει τῆς Ὁμολογίας δ' ἐρώτησις, δι' ἧς ἀπορρίπτεται μὲν ἡ λατρεία τῶν εἰκόνων, παρέχεται δὲ ἄδεια «εἰκόνας ἔχειν καὶ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν Ἀγίων τῶ βουλομένῳ», οὐδενὸς ὅμως περὶ τῆς τιμῆς αὐτῶν λεγομένου. Εὐνόητον βεβαίως, ὅτι ἡ ἀσαφῆς καὶ ὑστερόβουλος αὕτη ἄδεια καὶ συγκατάβασις ἐγένετο πρὸς παραπλάνησιν τῶν Ὀρθοδόξων, ἐνῶ ἀντίκειται πρὸς τὰς συναφεῖς προτεσταντικὰς δόξας³. Ἀντιθέτως ὁ Πατριάρχης Δοσίθεος ἀντιπαρέθεσε τὴν ὀρθόδοξον διδασκαλίαν, ὅτι ἐν ταῖς πρὸς τὸν Θεὸν «ἐντεῦξεσι καὶ αἰτήσεσιν εἶναι πρεσβευτὰς τοὺς Ἀγίους, καὶ πρὸ πάντων τὴν πανάχραντον μητέρα αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ Λόγου, τοὺς τε ἀγίους ἀγγέλους, ἀποστόλους, προφήτας, μάρτυρας, ὁσίους, καὶ πάντας οὓς ἐκειῖνος ἐδόξασεν ὡς πιστοὺς αὐτοῦ θεράποντας». Ὁμοίαν

1. Πρβλ. τὰ Πρακτικὰ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Συνόδου τοῦ 1642 (Κ α ρ μ ἰ ρ η, αὐτόθι Π², 658) καὶ Δ ο σ ι θ έ ο υ, Ὁμολογ. βρ. ε' (αὐτόθι, σ. 829).

2. Παρὰ ταῦτα ὅμως τὸ μὲν στ' κεφάλαιον ἐφάνη τῇ ἐν Κωνσταντινουπόλει Συνόδῳ τοῦ 1642 ὡς «περικλεῖον πᾶσαν τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν ὑπὸ τὴν ἁμαρτίαν, οὐ μόνον τὴν προπατορικὴν, ὡς καὶ ἡ Ἐκκλησία ἡμῶν ὁμολογεῖ, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐξ αὐτῆς ἀναβλύζουσαν προαιρετικὴν καὶ θανάσιμον, ἣν καρποὺς ἐκείνης ὀνομάζει καὶ μηδένα ἔξαιροῦν ταύτης (τῆς θανάσιμου τῆς κατὰ κριτον ἐκτελούσης τὸν ταύτην ἐργαζόμενον) οὔτε τὸν ἐκ γεννητοῖς γυναικῶν μελζονα, οὔτε τὴν ἐν γυναιξὶν εὐλογημένην, τὴν ἄμωμον καὶ ἀειπάρθενον Μαρίαν ἢ προπάτοράς τινας ἢ προφήτας καὶ ἀποστόλους», δι' ὃ κατὰ τοῦτο ἐκρίθη «ὡς ἀλλότριον τῆς ὀρθοδόξου πίστεως». (Παρὰ Ἰ ω. Κ α ρ μ ἰ ρ η, αὐτόθι Π², 659). Τὸ δὲ ζ' κεφάλαιον ἀποσιωπᾷ τὴν εἰς ἄδου κάθοδον τοῦ Χριστοῦ, προφανῶς λόγῳ τῶν γνωστῶν μεταξὺ Καλβινισμοῦ καὶ Ὀρθοδόξιας διαφορῶν. (Βλ. Ἰ ω. Κ α ρ μ ἰ ρ η, Χριστολογικὴ ἑτεροδιδασκαλία τοῦ ἱστ' αἰῶνος καὶ ἡ εἰς ἄδου κάθοδος τοῦ Κυρίου, ἐν Ἱεροσολύμοις 1935, σ. 39 ἐξ.).

3. Σαφέστερον ἐκφράζεται ὁ Λούκαρις ἐν τινὶ πρὸς τὸν De Dominis ἐπιστολῇ του, ἐν ἣ γράφει: «Maintenant je prends Dieu en témoin qu'en récitant les offices publics, c'est avec la plus grande douleur que j'entends invoquer les saints en tant d'occasions, et que je vois Jésus—Christ mis de côté». (Παρὰ P. Trivier, Un Patriarche de Constantinople au dix-septième siècle, Cyrille Lucar, Paris—Lausanne 1877, σ. 108).

διδασκαλίαν περὶ τῶν Ἀγίων ἀπαντῶμεν καὶ ἐν τῇ δ' ἐρωταποκρίσει τῆς Ὁμολογίας τοῦ Δοσιθέου καὶ ἐν ταῖς ἐν Κωνσταντινουπόλει Συνόδοις τῶν ἐτῶν 1638, 1642 καὶ 1672¹.

Ἐν τοῖς κεφαλαίοις θ' καὶ ιγ' διδάσκεται ἡ θεμελιώδης προτεσταντικὴ δόξα περὶ τῆς ἐκ μόνης τῆς πίστεως δικαιοσύνης τοῦ ἀνθρώπου, ἀπορριπτομένων τῶν ἀγαθῶν ἔργων καὶ θεωρουμένων ἀπλῶς ὡς μέσων («ἐπὶ μαρτυρία τῆς πίστεως πρὸς βεβαίωσιν τῆς ἡμῶν κλήσεως»). Ἐν τῇ διατυπώσει τῆς θέσεως ταύτης οἱ συμπιληταὶ τῆς Ὁμολογίας καλβινισταὶ θεολόγοι σαφῶς ἠκολούθησαν τὴν διδασκαλίαν τοῦ Καλβίνου², πρὸς ἣν ὁ Δοσίθεος ἀντέταξεν, ὅτι «οὐ διὰ πίστεως ἀπλῶς μόνης δικαιουῖσθαι τὸν ἄνθρωπον, ἀλλὰ διὰ πίστεως ἐνεργουμένης διὰ τῆς ἀγάπης, ταῦτόν εἰπεῖν, διὰ τῆς πίστεως καὶ τῶν ἔργων»³. Τὸ αὐτὸ ἐδίδαξαν καὶ πᾶσαι αἱ ἀντιλουκαρίου καὶ ἀντιπροτεσταντικαὶ Σύνοδοι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Τοιοῦτοτρόπως οἱ Ὁρθόδοξοι κατεδίκασαν ὁμοφώνως καὶ τὴν οὕτω λεγομένην «ὕλικὴν ἀρχὴν» (materiale Prinzip) τοῦ Προτεσταντισμοῦ περὶ τῆς ἐκ μόνης τῆς πίστεως (sola fide) δικαιοσύνης τοῦ ἀνθρώπου, ἄνευ τῶν ἀγαθῶν ἔργων.

Ἐν τοῖς κεφαλαίοις ι', ια' καὶ ιβ' ἀναπτύσσεται ἡ προτεσταντικὴ διδασκαλία περὶ τῆς ὁρατῆς καὶ ἀοράτου Ἐκκλησίας, ἥς κεφαλὴ εἶναι μόνον ὁ Ἰησοῦς Χριστός, τῆς ἀοράτου δὲ Ἐκκλησίας μέλη εἶναι «οἱ ἅγιοι οἱ εἰς τὴν αἰώνιον ζωὴν ἐκλελεγμένοι», ἀποκλειομένων τῶν «ὑποκριτῶν», οἵτινες μόνον «ἐν ταῖς μερικαῖς Ἐκκλησίαις» δύνανται νὰ συνυπάρχωσι μετὰ τῶν ἐκλεκτῶν, ὡς βλέπομεν «τὸν σῖτον τοῖς ἀχύροις συναναμιγνύμενον». Ἐπίσης ἀπορρίπτεται τὸ ἀλάθητον τῆς Ἐκκλησίας, δυναμένης «ἀμαρτάνειν καὶ ἀντὶ τῆς ἀληθείας τὸ ψεῦδος ἐκλέγεσθαι», ἐμμέσως δὲ αἴρεται ἐπίσης ἡ Ἱεραρχία ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, κλονιζομένης τῆς θέσεως τοῦ ἐπισκόπου κατ' ἀποστολικὴν διαδοχὴν ἐν αὐτῇ, ὡς καὶ τὸ κῦρος καὶ αἱ διδασκαλαὶ τῶν Πατέρων, τῶν πιστῶν διδασκομένων ἀπ' εὐθείας ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος⁴. Εἶναι προφανές, ὅτι καὶ ἡ περὶ Ἐκκλησίας διδασκαλία αὕτη τῆς «Λουκαρίου» Ὁμολογίας, διατυπωθεῖσα ἐπὶ τῇ βάσει τῶν διδαγμάτων τοῦ Καλβίνου καὶ Λουθηρανικῶν τοιούτων⁵, οὐδὲν τὸ κοινὸν ἔχει πρὸς τὴν ὀρθόδοξον διδασκαλίαν, ἣν ἐκτίθησιν ἐκτενῶς ὁ Πατριάρχης Δοσίθεος ἐν τοῖς ἀντιστοίχοις ἔργοις τῆς

1. Παρὰ Ἰω. Καρμίρη, ἔνθ' ἀν., τ. II³, σ. 653, 831, 850 ἐξ.

2. Βλ. Instit. III,2 καὶ 11. III,14,18-19. 15,1. 16,1. Τινὲς ἀνευρίσκουσι καὶ σχέσιν τινὰ πρὸς τὸ Compendium Theologiae τοῦ Ἰακώβου Heerbrand καὶ τὰς Ὁμολογίας τῆς Βυρτεμβέργης καὶ τῆς Βοημίας. (Βλ. L' Orient et les Réformes, ἐν «Revue de Théologie et de Philosophie» 116 (1984) 161).

3. Παρὰ Ἰω. Καρμίρη, ἔνθ' ἀν., τ. II², 831, 835.

4. Παρὰ Ἰω. Καρμίρη, αὐτόθι, τ. II², 646-647.

5. Instit. IV, 1.6.8. Revue de Théologie et de Philosophie, αὐτόθι, σ. 162.

Ἐκκλησιολογίας αὐτοῦ¹, ἐνῶ αἱ ὀρθόδοξοι Σύνοδοι τοῦ ἱζ' αἰῶνος κατεδίκασαν τὰς ἐκκλησιολογικὰς ἑτεροδιδασκαλίας τῆς «Λουκαρείου» Ὁμολογίας. Οὕτως ἐδιδάχθη ὑπὸ τῶν ἀντιπροτεσταντικῶν Συνόδων καὶ Ὁμολογιῶν, ὅτι ἡ Ἐκκλησία εἶναι οὐ μόνον ἀόρατος, ἀλλ' ἅμα καὶ κυρίως ὄρατον καθίδρυμα, διεπόμενον ὑπὸ Ἱεραρχίας εἰς τοὺς Ἀποστόλους ἀναγούσης τὴν ἀρχὴν αὐτῆς, ὅτι τὰ «μέλη τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας εἶναι πάντας καὶ μόνους τοὺς πιστούς... κἀν καὶ τινες ἐξ αὐτῶν ἁμαρτίαις παντοίαις ὑπεύθυνοι εἶεν», καὶ ὅτι «τὴν καθολικὴν Ἐκκλησίαν ἀδύνατον ἁμαρτῆσαι ἢ ὅλως πλανηθῆναι ἢ ποτὲ τὸ ψεῦδος ἀντὶ τῆς ἀληθείας ἐκλέξαι», ἅτε προφυλασσομένην ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος².

Ἐν τῷ ἰδ' κεφαλαίῳ ἀπορρίπτεται ἡ περὶ τοῦ αὐτεξουσίου τοῦ ἀνθρώπου ὀρθόδοξος διδασκαλία καὶ ἀναλαμβάνεται ἡ ἐκ διαμέτρου ἀντίθετος καλβινικὴ ἀπαισιόδοξος περὶ αὐτοῦ ἐκδοχὴ³, ἐν ἀντιδιαστολῇ πρὸς τὴν ὁποίαν ἐκτίθεται ἡ ἀντίστοιχος ὀρθόδοξος διδασκαλία ἐν τῇ Ὁμολογίᾳ τοῦ Δοσιθέου⁴. Κατ' αὐτὴν ὑφίσταται συνεργία τοῦ θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου παράγοντος, ἡγουμένου καὶ ἐπικρατοῦντος τοῦ πρώτου ἐν τῇ οἰκειώσει τῆς σωτηρίας, ἐνῶ κατὰ τὴν Λουκάρειον «νεκρὸν εἶναι τὸ αὐτεξούσιον» τῶν ἀνθρώπων, «μηδαμῶς ἐκεῖνων ἰσχυόντων ποιῆσαι τὸ ἀγαθόν... ὥστε μηδὲν ἐξ ἑαυτῶν ἢ δύνασθαι ἢ ἐργάζεσθαι». Ἐπὶ πλέον δὲ κατὰ τῆς περὶ αὐτεξουσίου καλβινικῆς διδασκαλίας τῆς «Λουκαρείου» Ὁμολογίας ἐστράφησαν καὶ αἱ ὀρθόδοξοι Σύνοδοι ἐν Κωνσταντινουπόλει τοῦ 1638⁵, ἐν Κωνσταντινουπόλει - Ἰασίῳ τοῦ 1642⁶ καὶ ἐν Ἱεροσολύμοις τοῦ 1672⁷, μετὰ τῆς Ὁμολογίας τοῦ Πέτρου Μογίλα⁸, ἀναπτύξασαι τὴν ἀρχαιοπαράδοτον αἰσιόδοξον περὶ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ αὐτεξουσίου αὐτοῦ ὀρθόδοξον διδασκαλίαν.

Τὰ κεφάλαια ἰε', ἰστ' καὶ ἱζ' τῆς «Λουκαρείου» Ὁμολογίας πραγματεύονται περὶ τῶν μυστηρίων⁹. Ἐκ τῶν ἑπτὰ μυστηρίων τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἡ καλβινικὴ αὕτη Ὁμολογία παραδέχεται μόνον δύο, τὸ βάπτισμα καὶ τὴν θείαν εὐχαριστίαν, ὀρίζουσα ἅμα τὴν φύσιν καὶ τὴν ἐνέργειαν τῶν μυστηρίων καλβινικῶς¹⁰. Καὶ τὸ μὲν βάπτισμα πραγματεύεται κατὰ τὸ πλεῖστον

1. Παρὰ Ἰω. Καμίρη, αὐτόθι, τ. Π², 831-835.

2. Πρακτικὰ Συνόδων Κωνσταντινουπόλεως τῶν ἐτῶν 1638, 1642 καὶ 1672. Ὁμολογία Δοσιθέου ὄρ. ἰ'-ιβ', πρβλ. καὶ Ὁμολογίαν Μογίλα Ι, ἔρ. πβ'-αιζ'.

3. Αὐτόθι, τ. Π², σ. 647. Πρβλ. Instit. II, 2.3.5. Conf. Belg. XXIV. Conf. Gallic. XXII.

4. Ὁρ. 14, αὐτόθι, τ. Π², σ. 836-837.

5. Αὐτόθι, τ. Π², σ. 653.

6. Αὐτόθι, τ. Π², σ. 660.

7. Αὐτόθι, τ. Π², σ. 794-795, 836.

8. Αὐτόθι, τ. Π², σ. 684, 687.

9. Αὐτόθι, τ. Π², σ. 660.

10. Instit. IV 14. Conf. Belg. XXXIII. Conf. Gallic. XXXV.

ὀρθοδόξως¹, τὸναντίον ὅμως τὴν θείαν εὐχαριστίαν πραγματεύεται ἐξ ὀλοκλήρου καλβινικῶς, πολεμουμένης ἰδίως τῆς «μετουσιώσεως»². Ἐντεῦθεν ὁ Πατριάρχης Δοσίθεος, ἀποκρούων τὰς καινοφανεῖς ταύτας ἑτεροδιδασκαλίας, ἐκτίθησι τὴν ἀντίστοιχον ὀρθόδοξον διδασκαλίαν περὶ τῶν ἑπτὰ μυστηρίων: βαπτίσματος, χρίσματος, θείας εὐχαριστίας, μετανοίας, ἱερωσύνης, γάμου καὶ εὐχελαίου, ὁμιλῶν ἰδίως διὰ μακρῶν περὶ τοῦ βαπτίσματος καὶ τῆς θείας εὐχαριστίας, τὴν ὅποιαν ἰδιαίτερος δέχεται οὐ μόνον ὡς μυστήριον, ἀλλ' ἅμα καὶ ὡς «θυσίαν ἀληθῆ καὶ ἰλαστικὴν, προσφερομένην ὑπὲρ πάντων τῶν εὐσεβῶν, ζώντων καὶ τεθνεώτων, καὶ ὑπὲρ ὠφελείας πάντων»³. Ἀξιοσημείωτον εἶναι, ὅτι πᾶσαι αἱ ὀρθόδοξοι Σύνοδοι καὶ αἱ Ὁμολογίαι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀνέπτυξαν τὴν περὶ θείας εὐχαριστίας ὀρθόδοξον διδασκαλίαν ἐν ἀντιπαραβολῇ πρὸς τὴν τῆς «Λουκαρείου» Ὁμολογίας, συνεκλήθη δὲ μάλιστα εἰδικῶς πρὸς τοῦτο ἐν Κωνσταντινουπόλει τὸ 1691 ὑπὸ τὸν Πατριάρχην Καλλίνικον καὶ ἡ τελευταία ἀντιλουκάρειος Σύνοδος τοῦ 15' αἰῶνος, ἥτις ἐκτενέστερον ἠσχολήθη περὶ τὸ δόγμα τοῦτο καὶ εἰδικώτερον περὶ τὴν ὀρθόδοξον ἔννοιαν τοῦ λατινογενοῦς ὄρου «μετουσιώσις»⁴.

Τὸ 1η', τὸ καὶ τελευταῖον, κεφάλαιον τῆς «Λουκαρείου» Ὁμολογίας πραγματεύεται τὴν μετὰ θάνατον τύχην τῶν χριστιανῶν καὶ ἀπορρίπτει τὸ καθαρτήριο πῦρ, «τὸν περὶ καθαρτηρίου μῦθον»⁵, πλὴν ὅμως «κεκαλυμμένως πῶς» προτεσταντικῶς «τὰς νενομισμένας ἡμῖν ἐπὶ τοῖς ἀποιχομένοις μνείας ἐμβαλεῖν κατεπίγεται», ὡς ἀπεφάναντο αἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ἐν Ἰασιῶ Σύνοδοι⁶. Δηλαδή κατακρίνεται ἡ ὑπὸ τῶν Προτεσταντῶν ἀπόρριψις τῶν μνημοσύνων καὶ τῶν δεήσεων τῆς Ἐκκλησίας ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων⁷.

Ἀκολουθεῖ τὸ κείμενον τεσσάρων ἐρωταποκρίσεων, προστεθεισῶν φαίνεται ὑπὸ τοῦ Λουκάρεως ἐν τέλει τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου τῆς Ὁμολογίας, πάντως ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ Leger καὶ ἐγκρίσει αὐτοῦ. Ἐν αὐταῖς γίνεται λόγος ἐν μὲν τῇ α': «εἰ δεῖ τὴν ἱεράν Γραφὴν κοινῶς παρὰ πάντων τῶν χριστιανῶν ἀναγινώσκεσθαι», ἐν δὲ τῇ β': «εἰ σαφὴς ἐστὶν ἡ Γραφή τοῖς ἀναγινώσκουσι χριστιανοῖς», ἐν δὲ τῇ γ': «ἱεράν Γραφὴν ποῖα βιβλία καλεῖς», καὶ ἐν τῇ δ': «περὶ τῶν εἰκόνων πῶς ὀφείλομεν φρονεῖν»⁸. Καὶ περὶ μὲν τῶν τριῶν

1. Δ. Μ π α λ ἄ ν ο υ, Ἡ Ὁμολογία Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως, Ἀθήναι 1906, σ 22-23.

2. Παρ' Ἰ ω. Κ α ρ μ ῖ ρ η, αὐτόθι, τ. II², σ. 660. Instit. IV, 17.

3. Αὐτόθι, τ. II², σ. 837-844.

4. Βλ. αὐτόθι, τ. II², σ. 853-863, καὶ Ὁρθόδοξια καὶ Προτεσταντισμός, σ. 273-275.

5. Αὐτόθι, τ. II², σ. 648.

6. Αὐτόθι, τ. II², σ. 654, 660.

7. Πρβλ. καὶ Μ ο γ ῖ λ α, Ὁμολογ. I, ἐρ. νζ'—ξη', ὡς καὶ Δ ο σ ι θ έ ο υ, Ὁμολογ. ὁρ. 1η'.

8. Αὐτόθι, τ. II², σ. 649-650.

πρώτων ἐρωταποκρίσεων ἐπεσημάνθη ἢ ἐπ' αὐτὰς προτεσταντικὴ ἐπίδρασις ἀνωτέρω ἐν τέλει τοῦ β' κεφαλαίου, μεθ' οὗ ὀργανικῶς συνάπτονται αὐται. Περὶ δὲ τῆς τετάρτης, ἥτις «τὴν τῶν σεπτῶν καὶ ἀγίων εἰκόνων σχετικὴν ἀποβάλλεται προσκύνησιν», ἐδιδάχθη ὅτι οἱ Ὁρθόδοξοι τιμῶσι «τὰς ἀγίας εἰκόνας σχετικῶς, ὡς τῆς πρὸς ἐκείνας τιμῆς ἐπὶ τὰ πρωτότυπα ἀναφερομένης· ὁ γὰρ τὴν εἰκόνα τιμῶν διὰ τῆς εἰκόνης τὸ πρωτότυπον προσκυνεῖ καὶ ἡ δόξα οὐ μερίζεται οὐδ' ὅλως σχίζεται»¹. Συναφῆς εἶναι καὶ ἡ ἀνωτέρω ἐν κεφαλαίῳ η' τῆς Ὁμολογίας τοῦ Δοσιθέου καὶ τῶν συνοδικῶν ἀποφάσεων διδασκαλία περὶ τῶν πρεσβειῶν τῶν Ἀγίων ὑπὲρ τῶν πιστῶν καὶ ἄρα καὶ τῆς ἐπικλήσεως τῶν Ἀγίων ἐκ μέρους τῶν ἐπικαλουμένων αὐτούς.

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω συντόμου ἐπισκοπήσεως τοῦ θεολογικοῦ περιεχομένου τῆς «Λουκαρείου» Ὁμολογίας συνάγεται τὸ συμπέρασμα, ὅτι αὕτη δὲν ἐκφράζει πιστῶς τὸ ὀρθόδοξον πνεῦμα καὶ φρόνημα καὶ τὴν γνησίαν ὀρθόδοξον διδασκαλίαν, ἀλλ' ἀποπνέει γενικώτερον μὲν τὴν προτεσταντικὴν, εἰδικώτερον δὲ τὴν καλβινικὴν διδασκαλίαν. Εἰς τὸ αὐτὸ συμπέρασμα κατέληξε καὶ ἡ ἀντιπροτεσταντικὴ Σύνοδος τῶν Ἱεροσολύμων (1672), ἡ ἀσκήσασα λεπτομερῆ κριτικὴν ἐπὶ τῆς «Λουκαρείου» Ὁμολογίας καὶ ἀντιπαραθεῖσα εἰς αὐτὴν τὴν ὀρθόδοξον Ὁμολογίαν τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Δοσιθέου. Εἶναι δὲ χαρακτηριστικόν, ὅτι πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ ὀρθοδόξου φρονήματος τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως ἡ Σύνοδος ἀνεζήτησε καὶ ἀνεῦρε μεταξὺ τῶν καταλοίπων αὐτοῦ τὰ αὐτόγραφα χειρόγραφα τῶν ὁμιλιῶν καὶ κηρυγμάτων του πρὸς τὸν λαόν, τῶν ὁποίων τὴν διδασκαλίαν ἠρεύνησεν ἐν ἀντιπαραβολῇ καὶ συγκρίσει πρὸς τὴν ἀντίστοιχον διδασκαλίαν τῆς ἀποδοθείσης αὐτῷ Ὁμολογίας, διαπιστώσασα οὕτως ὅτι τὰ κηρύγματα «κατὰ διάμετρον ἀντίκειται τοῖς κεφαλαίοις ἐκείνοις καὶ ἐρωτήσεσιν» τῆς κακεμφάτου «Λουκαρείου» Ὁμολογίας. Σχετικῶς ἡ Σύνοδος βεβαιοῖ, ὅτι περιῆλθεν αὐτῇ ἐκ τῶν καταλοίπων τοῦ Λουκάρεως «βιβλος», περιέχουσα τὰ κηρύγματα αὐτοῦ ἐν τοῖς ναοῖς, ἐκ τῆς συγκρίσεως δὲ τῆς διδασκαλίας αὐτῶν πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς Ὁμολογίας «πᾶν τούναντίον» ἀποδεικνύεται ἡ ὀρθοδοξία τοῦ Πατριάρχου. «Βιβλον ἐν μήκει πρώτῳ ἰδιόχειρον καὶ σχέδιά τινα ἰδιόχειρα Κυρίλλου ἔχομεν, ἐν ᾗ φαίνονται αἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐν ἐκάστη Κυριακῇ καὶ ἑορτασίμῳ ἡμέρᾳ λεχθεῖσαι ἐκείνῳ ὁμιλίαι, πᾶν τούναντίον ἀποφαινόμεναι τοῖς ὑποβολιμαίοις ἐκείνοις κεφαλαίοις, ἐξ ὧν καὶ τινὰς ἐκλογὰς τιθέαμεν ἐν τῷ παρόντι συγγράμματι (δηλ. τοῖς συνοδικοῖς πρακτικοῖς) εἰς τελείαν πίστιν τῶν λεγομένων ἡμῖν, ... ἅτινα κατὰ διάμετρον ἀντίκειται τοῖς κεφαλαίοις ἐκείνοις καὶ ἐρωτήσεσιν τῆς «Λουκαρείου» Ὁμολογίας»². Καὶ ἐν τέλει ἡ Σύνοδος ἀπεφήνατο: «Ὡσπερ τὸ μέλαν

1. Σύνοδοι Κωνσταντινουπόλεως-Ἱασίου 1642 καὶ Ἱεροσολύμων 1672, αὐτόθι, τ II², σ. 660 καὶ 851.

2. Παρὰ Ἰω. Καρμίρη, μν. ξ., τ. II², σ. 787-798. Πρβλ. καὶ Χρυσ.

ἐναντίον τῷ λευκῷ ἢ τὸ σκότος στέρησις τοῦ φωτός, οὕτως ἡ λεγομένη αὕτη Κυρίλλου Ὁμολογία ἐναντία καὶ στέρησις τῆς ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ θεοπνεύστου καὶ εὐαγγελικῆς ἀληθείας» εἶναι¹. Ἐπὶ πλέον ἡ Σύνοδος ἐν τῷ ἰδιοτύπῳ τούτῳ μακροχρονίῳ θεολογικῷ διαλόγῳ μεταξὺ Ὁρθοδοξίας καὶ Καλβινισμοῦ ἀντιπαρέθεσεν εἰς τὴν «Λουκαρείον» Ὁμολογίαν τὴν τοῦ Πατριάρχου Δοσιθέου Ὁμολογίαν τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, δι' ἧς ἐν ἰσαριθμοῖς τῇ «Λουκαρείῳ» κεφαλαίοις καὶ ἐρωτήσεσιν ἐκτίθεται θετικῶς καὶ ἐν ἀντιδιαστολῇ πρὸς τὴν προτεσταντικὴν ἢ ὀρθόδοξος διδασκαλία, τηρηθείσης μάλιστα τῆς αὐτῆς διατάξεως τῆς ὕλης καὶ ἔστιν ὅτε καὶ τῶν αὐτῶν λέξεων καὶ φράσεων καὶ περιόδων, «ἐν ἕξῃ ἕκαστος τῶν πιστῶν συγκρίνειν καὶ παραβάλλειν ἀμφοτέρα καὶ γινώσκειν ῥαδίως τὴν εὐσέβειαν μὲν τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, τὸ ψεῦδος δὲ τῶν αἰρετικῶν». Τὰ κεφάλαια τῆς Ὁμολογίας του χαρακτηρίζει αὐτὸς ὁ Δοσίθεος ὡς «κατὰ διάμετρον ἀντικείμενα» ἐκείνοις τῆς «Λουκαρείου», «ὥστε δύνασθαι ταῦτα καλεῖσθαι ἔλεγχον καὶ διόρθωσιν τῶν λεγομένων Κυρίλλου κεφαλαίων». Ἐντεῦθεν ἡ ἐξωτερικὴ μορφή τῶν κεφαλαίων τῆς «Λουκαρείου» Ὁμολογίας ἀπὸ σκοποῦ διετηρήθη κατὰ τὸ δυνατόν καὶ ἐν τῇ Δοσιθείῳ, ἀλλὰ τὸ ἐσωτερικὸν περιεχόμενον μετεβλήθη γενικῶς καὶ συνεπληρώθη, ἀντικατασταθείσης τῆς καλβινικῆς διδασκαλίας ἐκείνης διὰ τῆς ὀρθοδόξου, ὡς ἐκ τούτου δὲ ἡ ἔκτασις τῆς Ὁμολογίας τοῦ Δοσιθέου ὑπερεδιπλασιάσθη².

IV.

Ἐπιλεγόμενα.

Ἐν κατακλειδί δυνάμεθα, ἐπὶ τῇ βάσει πάντων τῶν προειρημένων, νὰ ἀπαντήσωμεν εἰς τὸ ἐν ἀρχῇ τεθὲν διπλοῦν ἐρώτημα: Εἶναι ὄντως ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλος Λούκαρις ὁ πραγματικὸς καὶ ἀληθινὸς συγγραφεὺς τῆς ἀποδοθείσης αὐτῷ Ὁμολογίας πίστεως, ἢ δὲ ἐναντι αὐτῆς στάσις καὶ σχέσις του ὑπηγορευθῆ ἐκ θρησκευτικῶν ἢ καὶ ἐκ πολιτικῶν ἐλατηρίων; Ὁ γράφων, ἀφ' ἧς πρὸ πεντηκονταετίας, κατὰ τὴν συγγραφὴν τοῦ ἔργου του «Ὁρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός», ἤρξατο ἐρευνῶν τὸ παρὸν θέμα³, ἐσχημάτισε τὴν πεποίθησιν, συνεχισθεῖσαν καὶ ἐνισχυθεῖσαν ἔκτοτε,

Π α π α δ ο π ο ὑ λ ο υ, Κυρίλλου Λουκάρεως πίναξ ὁμιλιῶν καὶ ἔκθεσις ὀρθοδόξου πίστεως, Ἀλεξάνδρεια 1913. K. R o s e m o n d, Sermons 1598-1602, Leyden 1974.

1. Ἰω. Κ α ρ μ ἶ ρ η, αὐτόθι, τ. II², σ. 720.

2. Αὐτόθι, σ. 816.

3. Πρβλ. καὶ C h. K. B r a d o w, μν. ξ., σ. 164: «Without doubt, the most thorough and comprehensive study of the relations between Orthodoxy and Western Protestantism was by John Karmiris... Karmiris was the first Greek writer to make a

ὅτι ὁ Πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρις δὲν εἶναι ὁ πραγματικὸς καὶ ἀληθινὸς συγγραφεὺς τῆς λεγομένης «Λουκαρείου» Ὁμολογίας, ἥτις δὲν εἶναι ἐνιαῖον ἔργον ἐνὸς συγγραφέως, καὶ εἰδικῶς τοῦ μὴ διαθέτοντος τὴν ἀπαιτούμενην θεολογικὴν παιδείαν καὶ ἐπιστήμην πρὸς συγγραφὴν ἐνὸς τόσοῦ δυσχεροῦς δογματικοῦ κειμένου Κυρίλλου Λουκάρεως. Οὗτος δὲν εἶναι ὁ γνήσιος καὶ μοναδικὸς συγγραφεὺς τῆς Ὁμολογίας, ἀλλ' ὁ ἐξαναγκασθεὶς ἐκ τῆς συγκυρίας τῆς τότε ἐκκλησιαστικοπολιτικῆς καταστάσεως νὰ υἱοθετήσῃ αὐτήν, ὑπὸ καλβινιστῶν θεολόγων ἀρχικῶς συντεθεῖσαν, ἐπενεγκῶν μικράς τινας τροποποιήσεις καὶ βελτιώσεις τοῦ περιεχομένου αὐτῆς ἐπὶ τὸ ὀρθοδοξότερον, κινούμενος ἐκ πολιτικῶν ἐλατηρίων, ἐν τῇ ἐτέρᾳ ιδιότητι αὐτοῦ ὡς ἐθνάρχου τοῦ κινδυνεύοντος ὀρθοδόξου Ἑλληνικοῦ λαοῦ, οὐτινος τὴν σωτηρίαν ἐπεδίωκε. Τὴν ἐκδοχὴν αὐτὴν στηρίζουσι πολλὰ καὶ ἀξιόπιστα ἱστορικὰ στοιχεῖα ἐκ τῆς ἐρεῦνης τῆς κυοφορίας, τῆς δημοσιεύσεως καὶ τῆς χρήσεως τῆς Ὁμολογίας ταύτης ὑπὸ τῶν Καλβινιστῶν, ὡς καὶ τὸ διαπιστωθὲν ἀνωτέρω γεγονός, ὅτι ὁ Λούκαρις ἐστερεῖτο τῶν ἀπαιτούμενων θεολογικῶν προϋποθέσεων καὶ δυνατοτήτων πρὸς συγγραφὴν ἐνὸς τόσοῦ ἀρτίου δογματικοῦ κειμένου, περιέχοντος κατὰ τρόπον ἀριστοურγηματικὸν τὴν ἄγνωστον εἰς τοὺς τότε Ὀρθοδόξους θεολόγους διδασκαλίαν τῆς καλβινικῆς καὶ γενικώτερον τῆς προτεσταντικῆς Μεταρρυθμίσεως. Τοῦτο κατανοεῖται καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ Λούκαρις οὐδὲν ἀξιόλογον δογματικὸν ἢ ἄλλο ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς ἰδίας Ὀρθοδόξου Θεολογίας ἔργον ἠδυνήθη νὰ συγγράψῃ, διὰ τὸν εὐνόητον λόγον ὅτι ἦτο μόνον ἱκανὸς ἄνθρωπος δράσεως, διακριθεὶς ὡς ἐκκλησιαστικοπολιτικὸς ἡγέτης καὶ οὐχὶ ὡς συγγραφεὺς θεολόγος. Κατὰ ταῦτα δὲν δύναται ἡ Ὁμολογία αὕτη νὰ εἶναι γνήσιον καὶ αὐθεντικὸν ἔργον τοῦ Λουκάρεως ἐν τῇ ἀρχικῇ διατυπώσει καὶ μορφῇ αὐτῆς, ἀλλ' εἶναι συμπίλημα ἐκ καλβινικῶν δογματικῶν κειμένων, καὶ πρὸ πάντων τῆς *Institutio* τοῦ Καλβίνου, ἐρανισθὲν ἐξ αὐτῶν ὑπὸ τῶν *Diodat, le Clerc, Leger* καὶ ἄλλων, καὶ ἐν τέλει ὑπὸ τοῦ Λουκάρεως θεωρηθὲν καὶ βελτιωθὲν καὶ συμπληρωθὲν διὰ τῶν τεσσάρων ἐν τέλει ἐρωταποκρίσεων, καὶ οὕτως υἱοθετηθὲν ὑπ' αὐτοῦ. Ἐπομένως ἡ ψευδεπίγραφος αὕτη Ὁμολογία συνετέθη «συνεργασίᾳ πολλῶν λογίων», καὶ δὴ κατὰ πρῶτον μὲν καὶ κύριον λόγον καὶ σχεδὸν κατὰ τὸ ὅλον ὑπὸ τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων καὶ ἄλλων ἴσως καλβινιστῶν θεολόγων, δευτερευόντως δὲ ὅλως καὶ κατὰ μικρόν τι ἢ μᾶλλον κατ' ἐλάχιστον καὶ ὑπὸ τοῦ Λουκάρεως, περιορισθέντος μόνον εἰς μικράν τινα καὶ ἀσήμαντον θεώρησιν τοῦ ἀρχικοῦ καλβινικοῦ κειμένου, καθ'

systematic study of the Confession in comparison with the *Confessio Belgica*, the *Confessio Gallicana* and Calvin's *Institutes*. He returned to the subject of Protestant-Orthodox relations in «Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας», which provided the documents for a study of the dogma of Orthodoxy»,

ὅσον εἶναι λίαν ἀμφίβολον ἂν ἐγνώριζεν ἐπακριβῶς τὰς μεταξὺ Ὁρθοδοξίας καὶ Καλβινισμοῦ δογματικὰς ἰδίως διαφοράς. Ἔρα εἶναι νόθον καὶ ὑποβολιμαῖον καὶ ψευδεπίγραφον κείμενον ἢ Ὁμολογία αὕτη, ἀπλῶς καὶ μόνον ἀντιγραφὴν καὶ ὑπογραφὴν, μετὰ τινὰς ἴσως τροποποιήσεις καὶ συμπληρώσεις ὑπὸ τοῦ Λουκάρεως¹, χαρισσαμένου εἰς τοὺς ἰσχυροὺς προστάτας φίλους του διαμαρτυρομένους², πρὸς ἀποτροπὴν μείζονος ἐκκλησιαστικοῦ καὶ ἐθνικοῦ κινδύνου. Οὕτως, ἄρα, ὁ Λούκαρις, κατὰ γε τὴν ἀπ' ἀρχῆς σχηματισθεῖσαν ὑφ' ἡμῶν γνώμην, «ὑπέικων εἰς τὰς δυσμενεῖς περιστάσεις καὶ τοὺς ἐπιπρεμαμένους κατὰ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Ἔθνους καὶ τῆς ζωῆς του μεγάλου κινδύνου, συνεπικουρούντων δὲ καὶ τοῦ ἀστάτου χαρακτήρος του καὶ τῶν ἐλλειπῶν καὶ κακῶν δογματικῶν γνώσεών του, ἠναγκάσθη νὰ υἰοθετήσῃ, ἴσως μετ' ἐλαφρῶν τινῶν τροποποιήσεων καὶ βελτιώσεων, ἐν κρυπτῷ καὶ παραβύστῳ, ὅπως ἰδιωτικῶς, «κατ' ἰδίαν» καὶ οὐχὶ «κοινῶς», «λαθραίως» καὶ οὐχὶ «δημοσίως», ἤτοι ὡς ἰδιώτης καὶ ὡς ἄτομον καὶ οὐχὶ ἐπισήμως ὡς Πατριάρχης, τὴν ἣν οἱ Καλβινισταὶ ἀρχικῶς συνέταξαν Ὁμολογίαν, ἴσως φρονῶν ὅτι οὐδὲν διὰ ταύτης θὰ ἐπετύγχανον ἐκεῖνοι μεταξὺ τῶν Ὁρθοδόξων. Οὕτως ἐν μέρει δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ἢ μετὰ τὴν ἐμφάνισιν αὐτῆς καὶ τὴν ἔκρηξιν τοῦ μεγάλου θορύβου ἀκαθόριστος καὶ, σχεδὸν εἰπεῖν, ἀχαρακτήριστος διαγωγὴ καὶ στάσις του, δηλαδή ὅτι οὔτε τὴν ἀνεγνώρισεν ἐπισήμως πρὸς Ὁρθοδόξους ἀπευθυνόμενος, οὐδ' ὑπεστήριξεν αὐτὴν πολεμουμένην, ἀλλ' οὔτε καὶ ἀπεκήρυξεν ἐπισήμως καὶ δημοσίᾳ, οὐδὲ ἀνήρρεσεν αὐτὴν δι' ἰδιαιτέρας εἰδικῆς συγγραφῆς»³, περιοριζόμενος νὰ διαβεβαιοῖ τοὺς Ὁρθοδόξους, «ὅτι οὐκ ἔχουσι τὰ κεφάλαια σύστασιν, ὅτι οὐκ ἔστι σύγγραμμα αὐτοῦ»⁴. Ἐν πάσῃ περιπτώσει

1. Τούτων οὕτως ἐχόντων, καὶ τὸ ἐπιχειρήμα ἀπὸ τοῦ αὐτογράφου τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου τῆς Ὁμολογίας στερεῖται μεγάλης ἀποδεικτικῆς ἀξίας. Βλ. E. L e g r a n d, μν. ξ., τ. I, σ. 318-319 καὶ τ. IV, σ. X, préface.

2. Πρὸς τούτους, καὶ ἰδιαιτάτα τοὺς ἐν Γενεύῃ, «der Patriarch Cyrillus Luca-ris übertrag den Genfern die ausgedehnteste Vollmacht, mit der ihnen übersandten griechischen Confession anzufangen, was sie wollten». Ἐν: A. I. R e i f f e r s c h e i d, Briefe G. M. Lingelscheims, M. Bernegggers und ihrer Freunde, nach Handschriften, Heilbronn 1889, σ. 900.

3. Ἰω. Κ α ρ μ ἰ ρ η, Ὁρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, σ. 215-216.

4. Δ ο σ ι θ έ ο υ Ἱ ε ρ ο σ ο λ ὺ μ ω ν, Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων, Βουκουρέστιον 1715, σ. 1171. Ὡς γράφομεν (αὐτόθι σ. 216), ὁ Κύριλλος Λούκαρις «ἐν ὀλοκλήρῳ τῇ μακρᾷ ἐκκλησιαστικῇ δράσει καὶ τῇ πρὸς τοὺς Ὁρθοδόξους ἀναστροφή αὐτοῦ παρουσιάζετο καὶ ἀνεγνωρίζετο ὡς ὀρθόδοξος, οὐδὲν σπουδαῖον ἐνεργήσας ἐν τῇ πράξει πρὸς διάδοσιν τοῦ Καλβινισμοῦ μεταξὺ τῶν Ὁρθοδόξων καὶ πρὸς καλβινικὴν μεταρρύθμισιν τῆς Ἐκκλησίας του ἢ ὑποταγὴν αὐτῆς εἰς τὸν Προτεσταντισμόν. Κατὰ τὴν ἐν Ἱεροσολύμοις τῷ ὄντι Σύνοδον (1672), «οὐδέποτε ὡς καλουίνόφρων ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ ἐγνώσθη ὁ Κύριλλος... Ἀλεξανδρείας γὰρ πάπας κατὰ Μελέτιον γεγινώς, καὶ ψήφῳ κοινῇ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει κλήρου εἰς τὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως θρόνον μεταθεθείς, οὔτε ἐν συνόδῳ, οὔτε ἐν ἐκκλησίᾳ, οὔτε ἐν οἴκῳ ὀρθοδόξου τινός, καὶ τέως εἰ-

βέβαιον εἶναι, ὅτι ἡ «Λουκάρειος» Ὁμολογία δὲν ἤσκησε θετικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ Θεολογίας, ἀλλὰ τοῦναντίον ἀρνητικὴν τοιαύτην, καθ' ὅσον προὐκάλεσε τὸν σαφῆ ὑπ' αὐτῶν καθορισμὸν διαφόρου θέσεως καὶ ἐν πολλοῖς ἀντιθέσεως τῆς ὀρθοδόξου διδασκαλίας ἔναντι τῆς ἀντιστοίχου προτεσταντικῆς διδασκαλίας. Ἀντιθέτως ἡ πιστὴ ὑπὸ τοῦ Κυρίλλου Λουκάρειως ἐκτέλεσις πάντων τῶν ἱερατικῶν καὶ ποιμαντικῶν καθηκόντων του, ἡ ὀρθόδοξος ὑπ' αὐτοῦ διδασχὴ τοῦ λαοῦ καὶ ἡ ἔναντι αὐτοῦ ὀρθόδοξος καθόλου ἀναστροφή του μαρτυροῦσιν, ὅτι οὗτος παρέμεινεν ἐσωτερικῶς ὀρθόδοξος, ὑπέστη ὅμως καλβινικὴν τινα διάβρωσιν, ἕνεκα τῆς ὁποίας ἰδιωτικῶς προέβαινεν ἐν ἐπιστολαῖς του εἰς δογματικὰς τινὰς παραχωρήσεις καὶ συμβιβασμοὺς πρὸς τὸν Καλβινισμόν, οἶονεὶ ἐρωτοτροπῶν καὶ ἐπιδεικνύων ἀνεπίτρεπτον καὶ ἀξιοκατάκριτον στάσιν ἔναντι τῆς ἀποδοθείσης αὐτῷ Ὁμολογίας, προφανῶς διὰ λόγους πολιτικῆς σκοπιμότητος. Καὶ ὡς πολιτικὴ πρᾶξις δέον νὰ χαρακτηρισθῇ ἢ ὑπὸ πολιτικὴν πίεσιν υἰοθέτησις ὑπὸ τοῦ Λουκάρειως τῆς ὑπὸ τῶν Καλβινιστῶν ἀρχικῶς συνταχθείσης Ὁμολογίας, ὡς ἐπίσης καὶ ἱκανὰ ἄλλα διπλωματικὰ διαβήματά του κέκτηνται πολιτικὴν διάστασιν. Ἴσως θὰ ἠδύνατό τις νὰ δεχθῆ, ὅτι ὁ καλβινισμὸς τοῦ Λουκάρειως ἦτο μᾶλλον ἰδιωτικὸς καὶ προσωπικὴ ὑπόθεσις του, ἐνῶ δημοσίᾳ παρουσιάζετο οὗτος καὶ ἐνήργει ὡς ὀρθόδοξος, ἐπιδειξάμενος πιστότητα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν του μέχρι τοῦ θανάτου αὐτοῦ. Ἐντεῦθεν καὶ ἀγωνιζόμενος καὶ προκινδυνεύων ὑπὲρ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως καὶ Ἐκκλησίας, ὡς καὶ τῆς πατρίδος του, ὑπέστη μαρτυρικὸν θάνατον. Τὸ τραγικὸν τέλος του ἐν μέσῳ τῆς δεινῆς πολιτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς καταστάσεως καὶ κρίσεως τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὡς καὶ ἡ ὅλη μαρτυρικὴ ζωὴ του ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐπιβάλλουσιν εἰς ἡμᾶς πάντας σεβασμὸν τῆς μνήμης του, ἰδιαίτερος δὲ εἰς τοὺς συγχρόνους διαμαρτυρομένους θεολόγους ἐπιβάλλουσιν, ὅπως παύσωσι πλέον νὰ ἐκμεταλλεύωνται ποικιλοτρόπως τὴν ὑπὸ τῶν προγόνων των χαλκευθεῖσαν δῆθεν «Λουκάρειον» Ὁμολογίαν, τὸ «μέγιστον τοῦτο ματαιολόγημα»¹, ἥτις ἀπετέλεσε κατὰ τὸν 13' αἰῶνα καὶ ἀποτελεῖ μέχρι σήμερον διὰ τοὺς Ὁρθοδόξους ἀλίθον προσκόμματος καὶ πέτραν σκανδάλου» (Ρωμ. 9,33), ἰδιαίτατα ἐν τῇ συγχρόνῳ ἐποχῇ τοῦ Οἰκουμενισμοῦ καὶ τῶν πολυμερῶν θεολογικῶν διαλόγων μεταξὺ τῶν Ὁρθοδόξων ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου τῶν Λουθηρανῶν, τῶν Καλβινιστῶν, τῶν Ἀγγλικανῶν καὶ ἄλλων Προτεσταντικῶν Ὁμολογιῶν καὶ παραφυάδων διὰ μέσου τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν².

πεῖν, οὔτε κοινῶς, οὔτε κατ' ἴδιον εἶπεν ἢ ἐδίδαξέ τι ὅπωςοῦν, ἐξ ὧν ἐκείνον πρεσβεύειν οἱ ἐναντίοι φασίν». (Παρά Ἰω. Καρμίρη, Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα, τ. Π², σ. 786).

1. Σύνοδος Ἱεροσολύμων (1672), αὐτόθι.

2. Βλ. Ἰω. Καρμίρη, Ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία ἐν διαλόγῳ μετὰ τῶν Ἑτεροδόξων Ἐκκλησιῶν, Ἀθῆναι 1975.

Ἀντιθέτως ὅμως ἀπὸ τῆς ἐτέρας, τῆς προτεσταντικῆς, πλευρᾶς δὲν ἐτηρήθη ὁ ὑπὸ τῶν Καλβινιστῶν διεξαχθεὶς ὀρθοδοξο-προτεσταντικὸς διάλογος κατὰ τὴν παροῦσαν τρίτην φάσιν —ὡς ἄλλωστε καὶ ὁ κατὰ τὴν μεθεπομένην πέμπτην φάσιν διεξαχθεὶς ὑπὸ τοῦ προτεσταντικοῦ μισσιοναρισμοῦ τοῦ ἰθ' αἰῶνος¹— ἐπὶ τοῦ ὑψηλοῦ θεωρητικοῦ ἐπιπέδου, ἐφ' οὗ ἐτοποθέτησάν αὐτὸν ὁ Λούθηρος καὶ ὁ Μελάγχθων ἐν ἀρχῇ², εἴτα δὲ καὶ οἱ Λουθηρανοὶ θεολόγοι τῆς Τυβίγγης³, ὡς καὶ οἱ μετὰ τοῦ Μητροφάνους Κριτοπούλου διαλεχθέντες διαμαρτυρόμενοι θεολόγοι⁴, ἀλλ' ὑπεβιβάσθη οὗτος εἰς ἀπαράδεκτον προσηλυτισμὸν διὰ χρήσεως ἡμισια εὐαγγελικῶν μέσων καὶ ἀντιιδεοντολογικῆς συμπεριφορᾶς ἔναντι τῶν πασχόντων καὶ κατὰ μεγάλων κινδύνων ἀγωνιζομένων ἀδελφῶν αὐτῶν Ὁρθοδόξων, δι' ἣν ἀναμφιβόλως ὁ Προτεσταντισμὸς δὲν δύναται κατ' οὐδένα λόγον νὰ εἶναι ὑπερήφανος⁵. Διὰ πάντα ταῦτα ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ἰζ' αἰῶνος διεκόπησαν αἱ ἐπαφαὶ μεταξὺ τῆς Ὁρθοδόξου καὶ τῶν Καλβινικῶν ἢ Μετερρυθμισμένων Ἐκκλησιῶν, ἕως οὗ κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίαι τοῦ κ' αἰῶνος ἔλαβον χώραν τοπικαὶ προπαρασκευαστικαὶ ἐπαφαὶ καὶ συζητήσεις ἐν Ἀμερικῇ, Ρουμανίᾳ, Γαλλίᾳ καὶ Ἑλβετίᾳ, μεταξὺ Ὁρθοδόξων καὶ Καλβινιστῶν θεολόγων. Ἀλλὰ μείζονα σημασίαν κέκτηνται αἱ προπαρασκευαστικαὶ συναντήσεις καὶ συζητήσεις θεολόγων τοῦ Οἴκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ ἐκπροσώπων τοῦ Παγκοσμίου Συνδέσμου τῶν Μετερρυθμισμένων Ἐκκλησιῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει κατ' Ἰούλιον τοῦ 1979, ἐν Γενεύῃ κατὰ Φεβρουάριον τοῦ 1981 καὶ ἐν Σαμπεζῦ κατὰ Μάρτιον τοῦ 1983. Παραλλήλως ὁ παγκόσμιος σύνδεσμος τῶν Μετερρυθμισμένων Ἐκκλησιῶν ἐν τῇ γενικῇ συνελεύσει του ἐν Ὀττάβα τοῦ Καναδᾶ τὸ 1982 ἀπεφάσισε τὴν ἔναρξιν ἐπίσημου διαλόγου μετὰ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, τὸ δὲ Οἴκουμενικὸν Πατριαρχεῖον ἀνταποκρινόμενον ἐζήτησε κατ' Ἰανουάριον 1984 ἀπὸ τὰς κατὰ τόπους Ὁρθοδόξους Ἐκκλησίας τὸν διορισμὸν ἀντιπροσώπων αὐτῶν πρὸς συγκρότησιν τῆς πανορθοδόξου προπαρασκευαστικῆς ἐπιτροπῆς πρὸς

1. Βλ. περὶ τούτου Ἰ ω. Κ α ρ μ ι ρ η, Ὁρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμὸς, σ. 277 ἐξ.

2. Αὐτόθι, σ. 30 ἐξ.

3. Αὐτόθι, σ. 76 ἐξ.

4. Αὐτόθι, σ. 136 ἐξ.

5. Οἱ συγκροτήσαντες τὴν Σύνοδον τῶν Ἱεροσολύμων τοῦ 1672 Ὁρθόδοξοι κατηγοροῦσι τοὺς Καλβινιστάς, ὅτι συνέθεσαν τὴν ὑποβολιμαίαν «Λουκαρίου» Ὁμολογίαν «οὐκ ἀγνοοῦντες τὴν πίστιν ἡμῶν, ἀλλ' ἀναισχυντοῦντες καὶ πρὸς ἀπάτην τῶν ἀπλουστέρων περιάπτειν ἡμῖν ἀνοίκεια ἐπιχειροῦντες» (παρὰ Ἰ ω. Κ α ρ μ ι ρ η, μν. ἔ., τ. ΙΓ², σ. 785), ἐφ' ᾧ καὶ «ἐπενόησαν λέγειν τουτὶ τὸ προφανέστατον ψεῦδος, ὅτι ἄπερ αὐτοὶ περὶ πίστεως φρονοῦσι, ταῦτα καὶ ἡ Ἀνατολικὴ φρονεῖ Ἐκκλησία... ὅτι μακρὰν ἐκείνων διεστηκότων ἡμῶν, καὶ τρόπῳ τινὶ μὴ δυναμένῳ πᾶσι Καλοῦνις γνώριμον ἀποκαταστήσαι τὸ κατ' ἐκείνων τῶν ἰδίων καθηγεμόνων σκευώρημα, ἤρκεσεν αὐτοῖς πρὸς μόνην ἀπάτην τῶν ἀπλουστέρων ἐγκαυχᾶσθαι, ὅτι εἴ τι Καλοῦνις κεκαινοτόμηται, τοῦτο καὶ ἡ Ἀνατολικὴ φρονεῖ Ἐκκλησία, καὶ τάνάπαλιν» (αὐτόθι, σ. 783).

προετοιμασίαν τοῦ διαλόγου τούτου, ὀρισθείσης τῆς ἐνάρξεως τῶν ἐργασιῶν αὐτῆς διὰ τὸν προσεχῆ Μάρτιον.

Ἄλλὰ καὶ γενικώτερον ἐκ τῶν ἐν τοῖς πρόσθεν ἐκτεθέντων διαπιστοῦται προσέτι τὸ ἄκρως ἐνδιαφέρον γεγονός, ὅτι διαρκοῦντος τοῦ ἰζ' αἰῶνος κραταιὰ διεξήχθη πάλη ἐπὶ ὀρθοδόξου ἐδάφους ἐντὸς ἐκρηκτικῆς ψυχροπολεμικῆς ἀτμοσφαιρας μεταξὺ Παπισμοῦ καὶ Προτεσταντισμοῦ καὶ ἀμφοτέρων κατὰ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας μὲ κύριον πρωταγωνιστὴν τοῦ ἐκτυλιχθέντος ἐπικοῦ δράματος τὸν ἡρωϊκὸν Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλον Λούκαριν, ὅστις ἠγωνίσθη δι' ἑλῶν αὐτοῦ τῶν δυνάμεων καὶ ἐξ ἀγῶν ἐλατηρίων ἵνα σώσῃ, καθ' ὃν αὐτὸς ἐνόμιζεν ὑπὸ τὰς τότε κινδυνώδεις περιστάσεις προσφορώτερον τρόπον, τὸ κλυδωνιζόμενον καὶ κινδυνεῦον νὰ καταποντισθῇ σκάφος τῆς Ἐκκλησίας του καὶ τῆς πατρίδος του ὑπὸ τὸν Τουρκικὸν ζυγόν. Δι' ἀμφοτέρα ταῦτα ἠγωνίζετο ὡς πατριάρχης καὶ ὡς ἐθνάρχης ὁ Λούκαρις ἐν τῷ δεινῷ ἐκείνῳ ἀγῶνι, ἐν τῷ ὁποίῳ ἔλαβον μέρος οὐ μόνον θεολόγοι καὶ κληρικοὶ καὶ μισσιονάριοι, ἀλλ' ἅμα καὶ πολιτικοὶ καὶ διπλωμάται, οὐ μόνον Ἐκκλησῖαι, ἀλλὰ καὶ Κράτη, δαπανηθέντων μεγάλων χρηματικῶν ποσῶν καὶ μεταβληθέντος ἐν τινι μέτρῳ τοῦ θρησκευτικοῦ ζητήματος εἰς πολιτικὸν τοιοῦτον, μὲ κορυφαῖον θῦμα τὸν Κύριλλον Λούκαριν². Ὅθεν δίκαιον εἶναι ὅπως ἐξαρθῇ τὸ σπουδαῖον γεγονός, ὅτι ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ἐν τῷ συνόλω αὐτῆς ἀπέκρουσε, κατὰ τρόπον προκαλοῦντα τὸν θαυμασμόν, τὴν γενομένην κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην σοβαρὰν ἀπόπειραν διεισδύσεως τοῦ τε Παπισμοῦ καὶ τοῦ Προτεσταντισμοῦ εἰς τὴν ὀρθόδοξον Ἀνατολήν, παρὰ πᾶσαν τὴν χαλεπότητα τῶν τότε περιστάσεων δι' αὐτήν, κατορθώσασα νὰ μὴ παρασυρθῇ ὑπὸ τῶν ἐπελθόντων καὶ ἀπειλησάντων σοβαρῶς αὐτὴν δύο μεγάλων ἑτεροδόξων χριστιανικῶν ρευμάτων τῆς Δύσεως, ὡς ἀκριβῶς δὲν παρεσύρθη καὶ ὑπὸ τοῦ κατακλύσαντος καὶ ἐπὶ τὸν ἑαυτῆς Γολγοθᾶν καθηλώσαντος αὐτὴν Μωαμεθανισμοῦ, οὔτινος ὁμοίως τοὺς βαρβάρους ἐξισλαμισμοὺς κατάρθωσε τελικῶς νὰ διαφύγῃ. Ἰδιαιτάτα ἐπέτυχεν αὕτη —διὰ τῶν μνημονευθεισῶν ἐξ τοπικῶν Συνόδων τῆς, τῶν δύο Ὁμολογιῶν τοῦ Μογίλα καὶ τοῦ Δοσιθέου, ὡς καὶ διαφορῶν ἄλλων συγγραφικῶν συμβολῶν μεμονωμένων θεολόγων τῆς³— νὰ

1. Βλ. «Ἐπίσκοψις» Αὐγούστου 1979, Μαρτίου 1981 καὶ 1983, T. h. F. T o r r a n c e, Theological Dialogue between Orthodox and Reformed Churches, Edinburgh and London 1985. N. E h r e n s t r ö m etc., The Orthodox Church and the Churches of the Reformation. A Survey of Orthodox-Protestant Dialogues. Faith and Order Paper No 76, Geneva 1975.

2. Καὶ κατὰ τὸν C. E m e r e a u, ὁ Λούκαρις «soutenu par les ambassadeurs anglais et hollandais, mal vu des représentants français, autrichien et vénitien, c'est une véritable bataille diplomatique, qui va se livrer autour de sa personne» (Cyrille Lucar, ἄρθρον ἐν Dictionnaire de Théologie Catholique, XI, 1005).

3. Ἀλλαχοῦ παρεθέσαμεν «σύντομον ἔκθεσιν τῆς διδασκαλίας τῶν Συνόδων καὶ

ἀποκρούση τὸν νεοφανῆ εἰς τὴν Ἀνατολὴν Προτεσταντισμὸν καὶ νὰ καθορίσῃ τὴν διδασκαλίαν καὶ στάσιν τῆς καθόλου ἔναντι τῆς θρησκευτικῆς Μεταρρυθμίσεως τῆς Δύσεως, ὀριοθετήσασα οὕτω τὴν διαχωρίζουσαν αὐτὴν ἀπ' ἐκείνης γραμμῆν. Τοιοῦτοτρόπως διέσωσεν αὕτη τὴν αὐθυπαρξίαν καὶ ἰδιαιτερότητά της καὶ διεφύλαξεν ἀνόθευτον καὶ ἀπαραχάρακτον τὴν ταυτότητά της ἔναντι τῶν καταβληθεισῶν μεγάλων προσπαθειῶν ἔνθεν μὲν πρὸς ἐκλατινισμόν, ἐτέρωθεν δὲ πρὸς ἐκπροτεσταντισμὸν αὐτῆς. Οὕτω δὲ διεκρίθη ἀπ' αὐτῶν ὡς κατέχουσα ἐνδιάμεσόν τινα θέσιν μεταξὺ τοῦ Ῥωμαιοκαθολικισμοῦ καὶ τοῦ Προτεσταντισμοῦ καὶ ὡς συνεχίζουσα ἀδιακόπως καὶ κατ' εὐθεΐαν τὴν ἀρχαίαν μίαν, ἀγίαν, καθολικὴν καὶ ἀποστολικὴν Ἐκκλησίαν, ὡς ἡ κανονικὴ καὶ νόμιμος αὐτῆς κληρονόμος ἔν τε τῇ δογματικῇ πίστει, τῇ λατρείᾳ καὶ τῷ πολιτεύματι ἐκείνης. Ὅπως δὲ ἰδιαίτερος ἔναντι τοῦ Προτεσταντισμοῦ ἐχάραξεν αὕτη, ὡς ἐλέχθη, τὴν ὀριακὴν γραμμὴν τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τὴν ἐν πολλοῖς σημείοις τῆς δογματικῆς διδασκαλίας καὶ τῆς κανονικῆς ἐκκλησιαστικῆς δομῆς καὶ τάξεως ἀντίθεσιν αὐτῆς πρὸς τὴν ἀντίστοιχον προτεσταντικὴν τοιαύτην. Εἰδικώτερον τὴν προτεσταντικὴν διδασκαλίαν κατεδίδασκε τελικῶς ἡ ἐν Ἱεροσολύμοις συνελθοῦσα τὸ 1672 μεγάλη τοπικὴ ὀρθόδοξος Σύνοδος, ἡ μεγαλυτέρα καὶ σπουδαιότερα τοῦ 15^{ου} αἰῶνα², τὴν ὑπὸ τῆς ὁποίας καταδίκην τῆς προτεσταντικῆς διδασκαλίας ἀνεγνώρισε καὶ υἱοθέτησεν ὀλόκληρος ἡ κατ' ἀνατολὰς Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία. Ἡ καταδίκη δὲ αὕτη ἐπέξετάθη, ἔκτος τοῦ Καλβινισμοῦ, καὶ ἐπὶ τοῦ ἐγγύτερον πρὸς τὴν Ὁρθοδοξίαν ἱσταμένου Λουθηρανισμοῦ, ἐφ' ὅσον υἱοθέτησεν αὕτη τὰς τρεῖς θεολογικὰς Ἀποκρίσεις τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμίου Β' πρὸς τοὺς Λουθηρανούς θεολόγους τῆς Τυβίγγης (1574-1581)¹, μνημονεύσασα μάλιστα καὶ τοῦ ὀνόματος τοῦ Λουθήρου καὶ εἰδικῶς ἀπορρίψασα τὴν περὶ θείας Εὐχαριστίας διδασκαλίαν αὐτοῦ³. Ἀδιαμφισβητήτως ἡ ἀπόφασις τῆς Συνόδου τῶν Ἱεροσολύμων μετὰ τῆς Ὁμολογίας τοῦ Δοσιθέου ὑπῆρξαν ἡ τελικὴ καὶ ὀριστικὴ ἀπάντησις τῆς Ὁρθοδοξίας πρὸς τὸν Καλβινισμόν καὶ γενικώτερον τὸν Προτεσταντισμὸν

¹ Ὁμολογιῶν τοῦ 15^{ου} αἰῶνος ἐν ἀντιπαραβολῇ πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς καλβινικῆς «Λουκαρέλου» Ὁμολογίας καὶ τοῦ Προτεσταντισμοῦ καθόλου». (βλ. Ὁρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, σ. 265-275). Σημειωθῆτω προσέτι, ὅτι ὁ Δοσίθεος ἐν τῷ ἀντιπροτεσταντικῷ ἀγῶνι τοῦ ἐστηρίχθη ἐπὶ ὁμοίαν συγγραφῶν τῶν ὀρθοδόξων θεολόγων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης Μελετίου Συρίγου, Γεωργίου Κορσεσίου, Γαβριὴλ Σεβήρου, Ἱερεμίου Β' Κωνσταντινουπόλεως, Πέτρου Μογίλα, Μελετίου Πηγᾶ, Νεκταρίου καὶ Θεοφάνους Ἱεροσολύμων, Γαβριὴλ Πελοποννησίου Φιλαδελφείας, Ἰωάννου Ναθαναήλ, Γρηγορίου Χίου, καὶ ἄλλων Ἑλλήνων θεολόγων, μνημονευομένων ὑπ' αὐτοῦ ἐν ἀρχῇ καὶ ἐν τέλει τῶν πρακτικῶν τῆς Ἱεροσολυμιτικῆς Συνόδου· παρὰ Ἰω. Κ. α. ρ. μ. ἰ. ρ. η, μν. ξ., τ. ΙΙ², σ. 785 καὶ 811.

1. Αὐτόθι, σ. 774-853.

2. βλ. Ἰω. Κ. α. ρ. μ. ἰ. ρ. η, Ὁρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, σ. 76-135.

3. Τοῦ αὐτοῦ, Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα, τ. ΙΙ², σ. 785, 796, 810-811, 841-844,

ἐξ ἀφορμῆς τῆς λεγομένης «Λουκαρείου» Ὁμολογίας, ἡ δὲ Σύνοδος αὕτη ἀπετέλεσεν ὀρόσημον εἰς τὰς σχέσεις καὶ τὸν διάλογον μεταξύ Ὁρθοδοξίας καὶ Προτεσταντισμοῦ¹.

Ἐκ πάντων τῶν ἐν τοῖς προηγουμένοις ἐκτεθέντων συναίγεται τὸ συμπέρασμα, ὅτι κατὰ τὸν 15^ο αἰῶνα ἐπανελήφθη ὁ ὑπὸ τοῦ Λουθήρου καὶ τοῦ Μελάγχθωνος ἐγκαινισθεὶς ἐν τῇ πρώτῃ φάσει του καὶ ἐπὶ Ἱερεμίου Β' συνεχισθεὶς ἐν τῇ δευτέρᾳ φάσει του διάλογος μεταξύ Ὁρθοδοξίας καὶ Προτεσταντισμοῦ, ἀλλ' ὑπὸ διάφορον φορέα καὶ μορφήν καὶ μέθοδον. Καὶ κατὰ μὲν τὴν πρώτῃν φάσιν ὁ διάλογος ἦτο μονομερῆς καὶ ἕμμεσος, ἄτε τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου μὴ ἀνταποκριθέντος ἐπισήμως². Κατὰ δὲ τὴν δευτέραν φάσιν ἐξειλίχθη εἰς διμερῆ καὶ ἄμεσον ἐπιστολιμαῖον θεολογικὸν διάλογον, καθ' ὃν ὁ Προτεσταντισμὸς ἐξεπροσωπήθη ὑπὸ τοῦ Λουθηρανισμοῦ διὰ τῶν λουθηρανῶν θεολόγων τῆς Τυβίγγης (1573-1581), ἀσχοληθέντων θεωρητικῶς περὶ τὰς σπουδαιότερας διαφορὰς μεταξύ Ὁρθοδοξίας καὶ Προτεσταντισμοῦ³.

1. Καὶ κατὰ τὸν P h. S c h a f f, μν. ξ., τ. I, σ. 61, «The Synod of Jerusalem is the most important in the modern history of the Eastern Church and may be compared to the Council of Trent. Both were equally hierarchical and intolerant, both fixed the doctrinal status of the Churches they represent and both condemned the evangelical doctrines of Protestantism». Σημειωθῆτω δὲ ἐνταῦθα, ὅτι ἡ Σύνοδος τῶν Ἱεροσολύμων εἶναι ἔργον κυρίως τοῦ κλεινοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Δοσιθέου, εἰς τὸν ὁποῖον ὀφείλεται ἡ ἐπιτυχὴς καταπολέμησις καὶ ὑπερνίκησις τῶν ἐπιβουλευσαμένων κατὰ τὸν 15^ο αἰῶνα τὴν τῆς Ὁρθοδοξίας αὐθυπαρξίαν Προτεσταντισμοῦ καὶ Ῥωμαιοκαθολικισμοῦ. Πρὸς τοῖς ἄλλοις κατὰ τοῦ Προτεσταντισμοῦ συνέγραψεν ὁ Δοσίθεος τὰ πρακτικὰ τῆς Συνόδου τῶν Ἱεροσολύμων, τὴν ἐγκριθεῖσαν καὶ περιληφθεῖσαν ἐν αὐτοῖς προσωπικῇ αὐτοῦ Ὁμολογίᾳ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, τὸ «Ἐγχειρίδιον ἐλέγχον τὴν καλβινικὴν φρενοβλάβειαν, συκοφαντοῦσαν τὴν ἀνατολικὴν καθολικὴν καὶ ἀποστολικὴν Ἐκκλησίαν», τὸ «Ἐγχειρίδιον κατὰ Ἰωάννου Καρσοφύλλου», ἐπὶ πλέον δὲ ἐδημοσίευσεν καὶ ἐτέρων ὀρθοδόξων θεολόγων ἀντιπροτεσταντικὰ καὶ ἀντιλατινικὰ συγγράμματα, ὡς π.χ. Μελετίου Συρίγου «κατὰ τῶν καλβινικῶν κεφαλαίων καὶ ἐρωτήσεων Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως ἀντίρρησης», Μαξίμου Πελοποννησίου «Ἐγχειρίδιον κατὰ τοῦ σχίσματος τῶν Παπιστῶν» καὶ ἄλλα. Ἀλλὰ πρὸς τοῖς ἀντιπροτεσταντικοῖς ὁ Δοσίθεος παρεσκεύασεν καὶ ἐξέδωκε καὶ σπουδαιότατα ἀντιλατινικὰ συγγράμματα, οἷα τὴν γνωστὴν ἀντιρρητικὴν τριλογία του «Τόμον καταλλαγῆς», «Τόμον ἀγάπης» καὶ «Τόμον χαρᾶς», ὡς καὶ τὸ σημαντικὸν ἔργον του: «Περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχουσάντων», ἐν τῷ ὁποίῳ συνεκέντρωσε πᾶν ὅ,τι ἐγράφη καὶ ἐγένετο ἐναντίον τοῦ Παπισμοῦ πρὸς ἄμυναν τῆς Ὁρθοδοξίας μέχρι τοῦ 15^ο αἰῶνος. Πρὸς τούτοις ἐδημοσίευσεν καὶ «Νεκταρίου Ἱεροσολύμων πρὸς τὰς προσκομισθείσας θέσεις περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ Πάπα» καὶ ἄλλα. (Πλεῖω βλ. ἐν Ἰω. Καρμίρη, Ἡ Ὁμολογία τῆς ὀρθοδόξου πίστεως τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Δοσιθέου, Ἀθῆναι 1949. Τὸ ὅ α ὕ τ ο ὕ, Δοσίθεος, ἄρθρον ἐν «Θρησκευτικῇ καὶ Ἠθικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ», τ. 5, σ. 193 ἐξ.).

2. Βλ. Ἰω. Καρμίρη, Ὁ Λούθηρος καὶ ὁ Μελάγχθων περὶ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, Ἀθῆναι 1963. Τὸ ὅ α ὕ τ ο ὕ, Μαρτίνος Λούθηρος, Ἀθῆναι 1983.

3. Βλ. Ἰω. Καρμίρη, Ὁρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, σ. 76 ἐξ. Τὸ ὅ

Ἐνταῦθα δύναται νὰ ὑπαχθῆ καὶ ὁ ἰδιάζων πολυετής (1622-1627) θεολογικὸς διάλογος, ὃν διεξήγαγεν ἀνεπισήμως ἐν Ἀγγλίᾳ, Γερμανίᾳ καὶ Ἑλβετίᾳ μετὰ πολυαρίθμων λουθηρανῶν πρὸ πάντων θεολόγων, ἀλλ' ἐν μέρει καὶ ἀγγλικανῶν καὶ καλβινιστῶν, ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως ἐπιφανῆς Ἑλλήν θεολόγος Μητροφάνης Κριτόπουλος, ὅστις καίτοι ἐστερεῖτο ἐπισήμου ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσιοδοτήσεως, ὅμως διὰ τοῦ ὄλου, προφορικοῦ διαλογικοῦ, ὡς καὶ τοῦ γραπτοῦ ἔργου του, καὶ μάλιστα τῆς περιφήμου Ὁμολογίας του, συνέβαλε τὰ μέγιστα εἰς τὴν διαφώτισιν τοῦ προτεσταντικοῦ κόσμου περὶ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ τῆς διδασκαλίας τῆς ἐν ἀντιδιαστολῇ πρὸς τὴν προτεσταντικὴν τοιαύτην¹. Κατὰ δὲ τὴν τρίτην φάσιν τοῦ ὀρθοδοξο-προτεσταντικοῦ θεολογικοῦ διαλόγου ἐπὶ Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως ἐξειλίχθη ὁ διάλογος οὗτος εἰς ἰδιορρυθμῶς διμερῆ, ἐκπροσωπηθέντος κατ' αὐτὸν τοῦ Προτεσταντισμοῦ ὑπὸ τοῦ Καλβινισμοῦ διὰ τῶν μετερρυθμισμένων θεολόγων τῆς Γενεύης, οἵτινες, ὡς προελέχθη, ἐχάλκευσαν ὁμολογίαν πίστεως νόθον καὶ ψευδεπίγραφον, φέρουσαν τὸ ὄνομα τοῦ Πατριάρχου Λουκάρεως καὶ παριστῶσαν τὴν ὀρθόδοξον διδασκαλίαν ὡς δῆθεν συμφωνοῦσαν κατὰ τὸ πλεῖστον πρὸς τὴν προτεσταντικὴν τοιαύτην καὶ μάλιστα τὴν καλ-

αὐτοῦ, Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα..., τ. I², σ. 437 ἐξ., τ. II², σ. 515 ἐξ. Wort und Mysterium, Der Briefwechsel über Glaube und Kirche 1573 bis 1581 zwischen den Tübinger Theologen und dem Patriarchen von Konstantinopel, Witten 1958.

1. Βλ. Ἰω. Καρμίρη, Ὁρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, σ. 136 ἐξ. Τοῦ αὐτοῦ, Μητροφάνης ὁ Κριτόπουλος καὶ ἡ ἀνέκδοτος ἀλληλογραφία αὐτοῦ (1937). Τοῦ αὐτοῦ, Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα, τ. II², σ. 569 ἐξ. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ Ὁμολογία μετὰ τῶν πρὸς Γῶδον ἀποκρίσεων τοῦ Μητροφάνους Κριτοπούλου (1948). Τοῦ αὐτοῦ, Μητροφάνους Κριτοπούλου Ὁμολογία πίστεως (1953). Προστεθῆτω ἐνταῦθα, ὅτι ἡ ὑπὸ τοῦ Λουκάρεως ἀποστολὴ τοῦ Κριτοπούλου εἰς τὰς τρεῖς προτεσταντικὰς χώρας: Ἀγγλίαν, Γερμανίαν καὶ Ἑλβετίαν πρὸς μελέτην τῶν ἐκ τῆς Λουθηρείου Μεταρρυθμίσεως προελθουσῶν Προτεσταντικῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τὸ ἐν αὐταῖς διαφωτιστικὸν καὶ φιλενωτικὸν ἔργον του, ἀπέβλεπεν εἰς τὴν προσέγγισιν καὶ τὴν συνεργασίαν αὐτῶν μετὰ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἐπὶ τοῦ πρακτικοῦ πρὸ πάντων ἐδάφους, ὅ,τι δηλαδὴ ἐπεχείρησε βραδύτερον μετὰ τρεῖς καὶ ἡμισυ αἰῶνας ἡ σύγχρονος Οἰκουμενικὴ Κίνησις τῶν Ἐκκλησιῶν, ἧς πρόδρομοι ἐγένοντο ὁ Λούκαρις καὶ ὁ Κριτόπουλος. Ἀλλ' ὅμως ἀμφοτέροι οἱ Πατριάρχαι οὗτοι προηγήθησαν κατὰ πολὺ τῆς ἐποχῆς τῆς Οἰκουμενικῆς Κινήσεως, καὶ διὰ τοῦτο ἐπόμενον ἦτο νὰ τύχῃσι παρεξηγήσεως καὶ κριθῶσιν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν αὐστηρῶν κριτηρίων τῆς ἐποχῆς τῶν ὑπὸ τῶν παραδοσιακῶν Ὁρθοδόξων. Πρὸς δὲ τοῦτοις ἡ συλλογὴ θεολογικῶν, φιλολογικῶν καὶ ἄλλων ἀξιολόγων βιβλίων ὑπὸ τοῦ Κριτοπούλου καὶ τῶν φίλων τοῦ Λουκάρεως διὰ τὴν Ἀλεξάνδρειαν καὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν ἀπεσκοπεῖ εἰς τὴν δι' αὐτῶν ἀναβάθμισιν καὶ ἀνύψωσιν τοῦ μορφωτικοῦ καὶ πολιτιστικοῦ ἐπιπέδου τοῦ ὑποδοῦλου Ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἴσως δὲ καὶ εἰς τινὰ ἐκκλησιαστικὴν «μεταρρυθμίσειν», ἣν ὠραματίζετο ὁ Λούκαρις, ἀλλ' οὐχὶ δογματικὴν «μεταρρυθμίσειν» ἀλλὰ μᾶλλον λειτουργικὴν καὶ πρακτικὴν, ἀνευ δὲ ἀπομακρύνσεως ἀπὸ τῆς ὀρθοδόξου Παραδόσεως, ἣν ἐφαίνετο σεβόμενος καὶ αὐτὸς ὁ Πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρις.

βινικήν. Δι' αὐτῆς καὶ δι' ἄλλων μέσων ἐπεχείρησαν τὸν προσηλυτισμὸν τῶν Ὀρθοδόξων εἰς τὸν Προτεσταντισμὸν, ὁμολογουμένως οὐχὶ δι' εὐαγγελικῶν καὶ θεμιτῶν μέσων. Ἀλλ' αἱ ἀνεπίτρεπτοι αὐταὶ μεθοδεύσεις καὶ ἐπιδιώξεις καὶ τὰ ἐπεκτατικὰ σχέδια τοῦ Καλβινισμοῦ ἐναυάγησαν πρὸ τῆς πανορθοδόξου ἀντιπροτεσταντικῆς ἐξεγέρσεως καὶ ἀντιδράσεως τῶν Ὀρθοδόξων τῶν τε πρεσβυγενῶν Πατριαρχείων τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῶν Ὀρθοδόξων Σλαυϊκῶν Ἐκκλησιῶν, διεξαχθέντος κατὰ τὸν 15^{ον} αἰῶνα πολυετοῦς ἐκκλησιαστικοῦ διαλόγου *sui generis* μεταξύ Καλβινιστῶν καὶ Ὀρθοδόξων, ὃν οἱ Ὀρθόδοξοι μετέβαλον εἰς ἀληθῆ ἐκκλησιαστικὸν ἀγῶνα. Καὶ διὰ τοῦ μακροῦ καὶ ἀνίσου τούτου ἀμυντικοῦ ἀγῶνος τῶν Ὀρθοδόξων ἐπετεύχθη ἡ διάσωσις τῆς ἰδιαιτερότητος καὶ μοναδικότητος τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ὡς φορέως τοῦ γνησίου πνεύματος τῆς ἐνιαίας παραδόσεως τῆς ἀρχαίας ἀδιαίρετου Ἐκκλησίας καὶ ὡς κανονικῆς καὶ ἀδιακόπου συνεχείας καὶ ἐπιβιώσεως ἐκείνης ἢ μᾶλλον διεσώθη ἡ ταυτότης τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας πρὸς τὴν μίαν, ἀγίαν, καθολικὴν καὶ ἀποστολικὴν Ἐκκλησίαν τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων καὶ τῶν μεγάλων Πατέρων. Ἐντεῦθεν αἰεποτε ἐπίστευεν αὕτη καὶ πιστεύει καὶ διατηρεῖ τὴν αὐτοσυνειδησίαν καὶ αὐτοπεποίθησιν, ὅτι δὲν εἶναι μία ἐκ τῶν πολλῶν ἱστορικῶν χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν καὶ Ὁμολογιῶν, ἀλλ' ὅτι εἶναι αὕτη αὕτη «ἡ» Ἐκκλησία, ἡ μία καὶ μοναδικὴ ἀληθῆς καὶ γνησία καὶ ἀσφαλῶς σφύζουσα καὶ ἀλάθητος καὶ ὀρθόδοξος καὶ αὐτάρκης Ἐκκλησία, ἡ κατέχουσα τὴν χριστιανικὴν ἀλήθειαν καὶ παράδοσιν ἐν πάσῃ τῇ πληρότητι καὶ καθαρότητι αὐτῆς καὶ διδάσκουσα «πάντα ὅσα ἐνετείλατο» αὐτῇ αὐτὸς ὁ Κύριος (Ματθ. 28,20)¹.

1. Ἐν τέλει ὀφειλομένον νὰ δηλώσωμεν ἐνταῦθα, ὅτι δι' ὧν ἐξεθέσαμεν διὰ βραχέων ἐν τῇ παρούσῃ ὁμιλίᾳ ἡμῶν δὲν ἰσχυρίζομεθα ὅτι ἐλύσαμεν ὀριστικῶς καὶ τελεσιδικῶς τὸ δυσεπίλυτον καὶ πολυδιάστατον «Λουκάριον» πρόβλημα. Διότι, παρὰ τὰς γενομένας πολυαριθμοῦς καὶ ἐμπεριστατωμένας ἐρεῦνας καὶ μελέτας, φαίνεται ὅτι σημαντικὸν τμῆμα τοῦ ἀφορῶντος τὸν Λούκαριν ὕλικου παραμένει εἰσέτι ἀνέκδοτον καὶ ἄγνωστον, ἐν ἐλληνικαῖς, ἐλβετικαῖς, ἀγγλικαῖς καὶ ἄλλαις βιβλιοθήκαις ἀποκείμενον. Μόνον μετὰ τὴν δημοσίευσιν καὶ τὴν παμμερῆ διερεύνησιν αὐτοῦ θὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ συγκριτικὴ διαπίστωσις τῶν τυχόν ἀσκηθειῶν ἐπὶ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Πατριάρχου ἑτεροδόξων ἐπιδράσεων. Οὕτω, πλὴν τῶν ἄλλων, παραμένουσιν εἰσέτι ἀνέκδοτα κατὰ τὸ πλεῖστον δύο οὐσιαστικὰ καὶ ἀπολύτως ἀναγκαῖα στοιχεῖα πρὸς συγκριτικὴν μελέτην τῆς πίστεως καὶ τῆς διδασκαλίας καὶ τῆς ὅλης ζωῆς καὶ δράσεως τοῦ Λουκάρεως, ἧτοι αἱ ὁμιλίαι καὶ αἱ ἐπιστολαὶ αὐτοῦ. Καὶ πρῶτον μὲν ὀλίγαι ὁμιλίαι τοῦ ἔχουσι δημοσιευθῆ μετὰ τὸν θάνατόν του τῆδε κάκεισε, οὐσαὶ δυσεύρετοι, ἐνῶ μέγα τμῆμα αὐτῶν ἀπόκειται ἀνέκδοτον ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Ἰάφρου ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὡς προεῖρηται, ἴσως δὲ καὶ ἐν ἄλλαις βιβλιοθήκαις, λαμβανόμενον ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ Λούκαρις ἠγάπα τὸ κήρυγμα καὶ ἐξεφώνησε πλῆθος ὁμιλιῶν καὶ κηρυγμάτων κατὰ τὴν μακρὰν ἱερατικὴν διακονίαν του ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἀναπτύσσων κατὰ προτίμησιν ἠθικοπρακτικὰ θέματα καὶ οὐχὶ δογματικὰ τοιαῦτα, ἀναδειχθεὶς δόκιμος κήρυξ καὶ διδάσκαλος τοῦ λαοῦ. Μνεῖαν τῶν ὁμιλιῶν του ποιεῖται καὶ ἡ Σύνοδος τῶν Ἱεροσολύμων, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω (σελ. 676). Δεύτερον δὲ ὁμοίως μόνον ἐν τμῆμα τῶν πολυαριθμῶν ἐπιστολῶν του ἔχει δημοσιευθῆ εἰς σπανίας ἐκδόσεις καὶ περιοδικὰ, ὡσαύτως δυσεύρετα, καὶ

V.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Verfasser der gegenwärtigen Durchforschung gibt Antwort auf die zweifache Frage: Ist in der Tat der Patriarch von Konstantinopel (1620-1638) Kyrillos Loukaris der wirkliche und echte Verfasser der Glaubenskonfession, welche ihm zugeschrieben, und seine Haltung und Beziehung gegenüber derselben aus religiösen oder politischen Motiven auferlegt wurde? Aus der Prüfung der ihm zu Verfügung gestellten Angaben ist er zu folgender Schlussfolgerung gekommen:

Loukaris ist kein echter und authentisch und einziger Verfasser der sogenannten «Loukarios»-Konfession, sondern der genötigte, aus dem Zufall der kirchlich-politischen Lage seiner Zeit, diese «privatim» zu adoptieren und nicht «offenbar» und «gemeinsam», «heimlich» und nicht «öffentlich», im geheimen und verborgenen, als Privatmann und nicht amtlich als Patriarch, nachdem er einige kleine Umgestaltungen und Verbesserungen ihres Inhaltes zum orthodoxeren vorgenommen hatte. Der Patriarch Loukaris bewegte sich aus politischen Motiven, in seiner anderen Eigenschaft als Volksführer («Ethnarch») des Ge-

κυρίως παρὰ Legrand, Aymon, Neale κ. ἄλ., ἐνῶ σημαντικὸν τμήμα αὐτῶν παραμένει ἀνεκδοτὸν ἢ ἀνεξερευνήτων ἐν βιβλιοθήκαις τῆς Γενεύης, τῆς Χάγης, τῶν Ἀθηνῶν, τῆς Μόσχας κ. ἄλ. Π.χ. ὁ E. Legrand ἀναφέρει, ὅτι εἶδεν ἐν τινι μὴ κατονομαζομένη ἰδιωτικῇ βιβλιοθήκῃ συλλογὴν ἐξ 130 ἀνεκδότων ἐπιστολῶν τοῦ Λουκάρεως, ἐσχημάτισε δὲ τὴν γνώμην ἐκ προχείρου ἐξετάσεως αὐτῶν, ὅτι ἡ δημοσίευσίς αὐτῶν «mettrait en lumière une foule de points obscurs ou de détails mal connus de la vie tourmenté du patriarche grec... qu' elle rectifierait en outre une quantité d'assertions, qui passaient pour inataquables» (Bibliographie hellénique, τ. IV, σ. 161). Εἶναι γνωστὸν, ὅτι ὁ Λούκαρις διετῆρει ἐκτεταμένην ἀλληλογραφίαν μετὰ πολλῶν διαμαρτυρομένων θεολόγων, παρ' ὧν ἐζήτει καὶ ἐλάμβανε πολλὰ προτεσταντικὰ βιβλία, ἐκ τῆς μελέτης τῶν ὁποίων —πρὸ πάντων τῶν τοῦ Καλβίνου— φαίνεται ὅτι ὑπέστη προτεσταντικὴν τινα ἐπίδρασιν, ἀποδεχθεὶς διαφόρους προτεσταντικὰς διδασκαλίας καὶ θεολογικὰς γνώμας προσπιτικῶς καὶ κατ' ἴδιον, καὶ μάλιστα πρὸς Διαμαρτυρομένους ἀπειθυνόμενος, ἐνῶ ἀντιθέτως ἔναντι τῶν Ὁρθοδόξων παρουσιάζετο καὶ ὠμίλει ὡς κατὰ πάντα ὀρθόδοξος ἐν τῇ ἐκτελέσει τῶν ποιμαντικῶν του καθηκόντων, ὡς ἐξετέθη ἀνωτέρω. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, καιρὸς εἶναι νομίζομεν, ὅπως ἀποκατασταθῇ ἡ μνήμη τοῦ Πατριάρχου Κυρίλλου Λουκάρεως, ὡς καὶ ἡ νοθευθεῖσα ἐν τῇ κακεμφάτῳ Ὁμολογίᾳ Ὁρθοδοξία τῆς Ἐκκλησίας του, ἐφ' ὅσον ὁμολογεῖται καὶ ἀπὸ προτεσταντικῆς πλευρᾶς «dass dieser Kirche ein helles Licht, ein kostbarer Schatz und Kräfte der Heilung anvertraut sind, die für die Welt von grosser Bedeutung sind» (E. Schlink, Die Bedeutung der Orthodoxen Kirche für die Ökumenische Bewegung), ἐν «Θεολογία» 44 (1973) 52-64.

fahr laufenden orthodoxen griechischen Volkes, dessen Rettung der Patriarch anstrebte.

Wahrscheinlicher ist, dass die wirklichen Verfasser, oder genauer gesagt, Zusammenflicker und Kompilatoren der Konfession die damals in Genf wirkenden kalvinistischen Theologen Johannes Diodat, Le Clerk, Anton Leger und andere gewesen waren, welche den Inhalt der Konfession nach einer Kompilation aus kalvinistischen Lehren verschiedener dogmatischer Texte und vor allem aus der «*Institutio religionis christianae*» von Kalvin und den Konfessionen «*Confessio Gallicana*» und «*Confessio Belgica*» zusammengesetzt hatten. Infolgedessen ist die sogenannte «*Loukarios*»-Konfession ein unechter und untergeschobener und mit falscher Aufschrift (*pseudepigraph*) versehener Text, zusammengesetzt in «*Zusammenarbeit vieler Gelehrter*», und zwar zuerst und hauptsächlich und fast völlig von den oben genannten kalvinistischen Theologen und zweitens nur nebenbei und ganz wenig oder eher im wenigsten auch von Loukaris, welcher sich nur auf eine kleine, unwichtige Betrachtung des originalen kalvinistischen Textes beschränkte, nachdem scheinbar Loukaris eine kalvinistische Korruption erlitten hatte, weswegen er privat, als Person, zu einigen dogmatischen Zugeständnissen und Kompromissen mit dem Calvinismus vorging, scheinbar aus Gründen politischer Zweckmässigkeit, während er innerlich orthodox und treu bis zu seinem Tode der eigenen Kirche verblieb.

VI.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Adamakīs E., *Kyrrillos Loukaris et la Réforme*, Paris 1984.
 Andrews T., *The Eastern Orthodox Church, a Bibliography*,
 New York 1957.

Aymon J., *Monuments authentiques de la religion des Grecs etc.*, A la Haye 1708.

Barrau, *Essai sur la vie et les travaux de Cyrille Lucaris, Patriarche de Constantinople au XVII siècle*, Strasbourg 1853.

Bates W. H., *Cyril Loukaris and his Confession*. Ἐν: «Eastern Churches News Letter» 1974-1975, No 70, σ. 5-14.

Βελανιδιώτου I., Ὁ κατὰ Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως ἄδικος ἀναθεματισμός, Ἀθήναι 1906. Τοῦ αὐτοῦ, Ὁ ἐθνομάρτυς Πατριάρχης Κύριλλος ὁ Λούκαρις, Ἀθήναι 1906. Τοῦ αὐτοῦ, Ὁ πολύφημος καὶ πολύσοφος Κύριλλος ὁ Λούκαρις, Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης, Ἀθήναι 1907. Τοῦ αὐτοῦ, Κύριλλος ὁ Λούκαρις. Ἐν: «Νέα Σιδών» 7 (1908) σ. 417 ἐξ.

Belmont R., *Le Patriarche Cyrille Lukaris et l'Union des Églises*. Ἐν: «Irénikon», τ. 15, 1938, τ. 16, 1939.

Bohnstedt G., *De Cyrillo Lucari eiusque pro re Graecorum emendanda certaminibus*, Hallae 1724.

Bradow Ch. K., *The Career and Confession of Cyril Loukaris. The Greek Orthodox Church and its Relations with Western Christians (1543-1638)*, Michigan 1961.

Calvini J., *Institutio Christianae religionis*, Hrsg. von A. Tholuck, Berlin 1834.

Caryophilos J., *Censura Confessionis Fidei, seu potius per Fidei Calvinianae, quae nomine Cyrille Patriarchae Constantinopolitani edita circumfertur*, Romae 1631.

Geanakopoulos D., *Byzantine East and Latin West...* Ἐν: «Studies in Ecclesiastical History and Culture», Oxford 1966, σ. 165-200.

Γεδεών M., *Κύριλλος Λούκαρις. Μελέτη περὶ τῆς μετὰ τὴν ἄλωσιν Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας (1454-1638)*, Κωνσταντινούπολις 1876. Τοῦ αὐτοῦ, *Οἱ διδάσκαλοι τοῦ Λουκάρεως*. Ἐν: «Ἐκκλησ. Ἀληθεία» 9 (1888-1889) 122 ἐξ.

Guepin A., *Un apôtre de l'union des églises au XVII siècle*. Paris 1897-1898.

Delettra F., Recherches sur la vie et l'influence de Cyrille Lucaris, Patriarche de Constantinople au XVII siècle, Genève 1836.

Διαμαντοπούλου Α. - Ἀρβανιτίδου Γ. κ.λ.π., Κύριλλος ὁ Λούκαρις. Τόμος ἐκδιδόμενος ἐπὶ τῇ 300ρίδι τοῦ θανάτου αὐτοῦ, Ἀθῆναι 1939.

Δοσιθέου, Πατριάρχου Ἱεροσολύμων, Ἀσπὶς Ὁρθοδοξίας... Πρακτικὰ Συνόδου Ἱεροσολύμων 1672 καὶ Ὁμολογία Δοσιθέου (παρὰ Ἰω. Καρμίρη, Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα... τ. II², σ. 774 ἐξ.).

Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων, Βουκουρέστιον 1715.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἐγχειρίδιον ἐλέγχον τὴν καλβινικὴν φρενοβλάβειαν, Βουκουρέστιον 1690.

Dragas G., Seventeenth century document relating to the Confession of Cyril Loukaris. Ἐν: «Abba Salama» 9 (1978) 153-206.

Ζερλέντη Π., Ἐπιστολαὶ Κυρίλλου Λουκάρεως πρὸς Ἀξέλιον Ὁξεστιέρναν, Ἀθῆναι 1902. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ πρώτη πατριαρχία τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως, Ἀθῆναι 1921.

Hefele C., Über die alten und neuen Versuche, den Orient zu protestantisieren. Ἐν: «Theologische Quartalschrift» 25 (1843) 541-616.

Hering G., Ökumenisches Patriarchat und europäische Politik 1620-1638, Wiesbaden 1968.

Hofmann G., Griechische Patriarchen und römische Päpste. Patriarch Kyrillos Lukaris und die Römische Kirche. Ἐν: «Orientalia Christiana» 15 (1929) Nr. 52.

Hottinger J., Analecta historico-theologica, quibus accessit appendix de Cyrilli Patriarchae Constantinopolitani etc., Tiguri 1652.

Hotz R., Ein «calvinistischer» Patriarch von Konstantinopel, Zürich 1984.

Institut d'Histoire de la Réformation d'Université de Genève, L'Orient et les Réformes. Ἐν: «Revue de théologie et de philosophie» 116 (1984) 158-164.

Καρμίρη Ἰω., Ὁρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, Ἀθῆναι 1937. Τοῦ αὐτοῦ, Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, ἔκδ. 2, τ. I, Ἀθῆναι 1960, τ. II, Graz 1968. Τοῦ αὐτοῦ, Ἐτεροδόξοι ἐπιδράσεις ἐπὶ τὰς Ὁμολογίας τοῦ ἱε' αἰῶνος, Ἱερουσαλήμ 1948. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία ἐν διαλόγῳ μετὰ τῶν ἑτεροδόξων Ἐκκλησιῶν, Ἀθῆναι 1975. Τοῦ αὐτοῦ, Μαρτῖνος Λούθηρος, Ἀθῆναι 1983.

Kim mel E., Monumenta fidei ecclesiae orientalis, I-II, Jenae 1850.

Le grand E., Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des grecs au dix-septième siècle, τ. I-V, Paris 1896 ἐξ. (τ. IV).

Loofs Fr., Die Ursprache der Confessio Orthodoxa. Ἐν: «Theologische Studien und Kritiken» 71 (1898) 165-171.

Μεσολωρᾶ I., Συμβολικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Τὰ συμβολικὰ βιβλία, τ. Α', Ἀθῆναι 1883. Παράρτημα Α' τόμου, Ἀθῆναι 1893.

Mettetal A., Études historiques sur le Patriarche Kyrille Lucar, Strasbourg 1869.

Michaelides I., The Greek Orthodox Position on the Confession of Cyril Lukaris. Ἐν: «Church History» 12 (1943) 118-129.

Michalcescu I., Θησαυρὸς τῆς Ὁρθοδοξίας. Die Bekenntnisse und die wichtigsten Glaubenszeugnisse der Griechisch-Orientalischen Kirche, Leipzig 1904. Τοῦ αὐτοῦ, Les idées calvinistes du Patriarche Cyrille Lucaris. Extrait de la revue «Studii Teologice», III année, Nr. I. Bucuresti 1932.

Moh n i k e, Des griechischen Patriarchen Cyrillus Lukaris zu Konstantinopel Unionsverhandlungen mit der Reformierten Kirche zu Genf. Ἐν: «Theologische Studien und Kritiken» 5 (1832) 560-576.

Μπαλάνου Δ., Ἡ Ὁμολογία Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως, Ἀθῆναι 1906. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ Λουκάρειος Ὁμολογία, Ἀθῆναι 1907. Τοῦ αὐτοῦ, Σύμβολα καὶ συμβολικὰ βιβλία, Ἀθῆναι 1919.

Neale J., A History of the Holy Eastern Church, London 1847.

The Orthodox Church and the Churches of the Reformation. A Survey of Orthodox-Protestant Dialogues. Faith and Order Paper 76, Geneva 1975.

Παπαδοπούλου Χρ., Κύριλλος Λούκαρις, ἔκδ. 2, Ἀθῆναι 1939. Τοῦ αὐτοῦ, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας, Ἀλεξάνδρεια 1935. Τοῦ αὐτοῦ, Ἀπολογία Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως, ἐν «Νέα Σιών» 2 (1908) 17 ἐξ. Τοῦ αὐτοῦ, Κυρίλλου Λουκάρεως πῖναξ ὁμιλιῶν καὶ ἔκθεσις ὀρθοδόξου πίστεως, Ἀλεξάνδρεια 1913. Τοῦ αὐτοῦ, Μελέται περὶ Κυρίλλου Λουκάρεως. Ἐν: «Νέα Σιών» 3 (1906) 3 ἐξ., 8 (1909) 30 ἐξ. «Ἐκκλησ. Φάρμ» 1(1908) 544 ἐξ., 3(1910) 717 ἐξ., 13(1914) 70 ἐξ., 17 (1918) 204 ἐξ., 22 (1923) 139 ἐξ. Τοῦ αὐτοῦ, Ἱστορικαὶ μελέται, Ἱερουσαλήμ 1906. Τοῦ αὐτοῦ, Σχέσεις Ὁρθοδόξων καὶ Διαμαρτυρομένων ἀπὸ Ἱερεμίου II μέχρι Κυρίλλου Λουκάρεως. Ἐν: «Νέα Σιών» 21 (1926) 65-81, 129-144, 356-371, 401-416.

Peret E., Metrophanés Kritopoulos, Kyrillos Loukaris et Genève (1627-1640). 'Εν: «Ἐκκλησία καὶ Θεολογία» τ. 2, 1981.

Pichler A., Geschichte des Protestantismus in der Orientalischen Kirche im 17. Jahrhundert, oder der Patriarch Cyrillus Lucaris und seine Zeit, München 1862.

Runciman St., The Great Church in Captivity, Cambridge 1968.

Renaudot E., Défence de la perpétuité de la foi contre les calomnies et faussetés du livre intitulé, monuments authentiques de la religion des Grecs, Paris 1709.

Ρενιέρη Μ., Κύριλλος Λούκαρις, ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης, Ἀθῆναι 1859.

Robertson I. N. W. B., The Acts and Decrees of the Synod of Jerusalem with an Appendix containing the Confession, Published with the Name of Cyril Lucar, condemned by the Synod, London 1899.

Rosemond K., Cyril Lucar Sermons 1598-1602, Leiden 1974. Τοῦ αὐτοῦ, Patriarch Cyrill Lukaris und seine Begegnung mit dem Protestantismus des 17. Jahrhunderts. 'Εν: «Kirche im Osten», τ. 13, 1970.

Schaff Ph., The Creeds of Christendom with a History and Critical Notes, New York and London 1931.

Schelstrate E., Acta Orientalis Ecclesiae contra Lutheri haeresim, Romae 1739.

Schlier R., Der Patriarch Kyrill Lukaris von Konstantinopel, Marburg 1927.

Semnoz V., Les dernières années du Patriarche Cyrille Lucar. 'Εν: «Echos d'Orient» 6 (1933) 97 ἔξ.

Smith Th., Brevis et succincta narratio de vita, studiis, gestis et martyrio D. Cyrilli Lucarii, Patriarchae Constantinopolitani, ἐν τοῖς ἑαυτοῦ Miscellanea, Londini 1886. Τοῦ αὐτοῦ, Collectanea de Cyrillo Lucario, Patriarcha Constantinopolitano, Londini 1707.

Strinopoulos Germanos, Kyrillos Lucaris, London 1951.

Συρίγου Μελετίου, Κατὰ τῶν καλβινικῶν κεφαλαίων καὶ ἐρωτήσεων Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως Ἀντίρρησις, Βουκουρέστιον 1690.

Travis J., Orthodox-Lutheran Relations: Their Historical beginnings. 'Εν: «The Greek Orthodox Theological Review» 29 (1984) 303-325.

Trivier P., Un patriarche de Constantinople au XVII siècle. Cyrille Lucar, sa vie et son influence, Paris 1877.

Τσιρπανλῆ Ζ., Ὁ Κύριλλος Λούκαρις καὶ ἡ καθολικὴ προπαγάνδα τῆς Ῥώμης 1622-1638. Ἐν: «Κρητολογία» 4 (1977) 49-56.

Τσοουδεροῦ Ε., Ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Κύριλλος ὁ Λούκαρις, Ἀθῆναι 1939.

Τωμαδάκη Ν., Λουκάρεια Α', Β', Γ'. Ἐν: «Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν», τ. 41, 1974.

Χαμουδοπούλου Μ., Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως ἡ πρώτη ἐπὶ τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου ἀνοδος. Ἐν: «Ἐκκλησιολογία» 3 (1882-1883) 151 ἐξ. Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ τοῦ πρώτου ἐν τῇ Ἀνατολῇ τυπογραφείου, αὐτόθι 1 (1880-1881) 21 ἐξ.

Χατζηαντωνίου Γ. Α., Κύριλλος Λούκαρις, Ἀθῆναι 1954.